

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVİNC FARİZ qızı ƏMİRLİ

“BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ KEÇMİŞ ZAMANIN FORMA VƏ FUNKSİYALARI”

HSM – 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

dos.Z.N. Aslanova

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. BƏDİİ MƏTNDƏ ZAMANIN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ	8-27
1.1. “Bədii mətn” anlayışı.....	8-21
1.2. “Bədii zaman” anlayışı və onun mahiyyətinin açıqlanması.....	21-27
II. FƏSİL. KEÇMİŞ ZAMANIN ASPEKTUAL-TEMPORAL FORMA VARIANTLARI	28-48
2.1. Keçmiş indefinit zaman.....	28-35
2.2. Keçmiş davamedici zaman.....	36-39
2.3. Keçmiş bitmiş zaman.....	39-46
2.4. Keçmiş bitmiş davamedici zaman.....	47-48
III FƏSİL. KEÇMİŞ ZAMANIN KOMPOZİSİYA-ÜSLUBİ FUNKSİYALARI	49-63
3.1. Keçmiş indefinit zaman.....	49-54
3.2. Keçmiş davamedici zaman.....	54-59
3.3. Keçmiş bitmiş zaman.....	59-63
NƏTİCƏ	64-66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	67-71

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dünya dilçiliyində ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq, mətnin cümləfövqü vahid olduğu qəbul edilmiş, tədqiqatlar bu yöndə aparılmışdır. Dilin aktual sintaksisi başqa sözlə, aktual üzvlənmə və mətn məsələsi araşdırıcıların diqqət mərkəzində dayanmışdır. Yaşadığımız yeni əsrin ötən illəri ərzində bu məsələyə maraq daha da artmışdır.

Mətnəndən ayrı götürülmüş hər hansı bir söz, söz birləşməsi və ya ayrıca bir cümlə heç də həmişə konkret məna bildirmir. Kommunikativ yanaşmada bunlar arasında məntiqi-semantik əlaqə olmazsa, ötürülən informasiya anlaşılıq olmaz. Müxtəlif sistemli dillərin materiallarını nəzərdən keçirdikdə müstəqil cümlələrin bir-biri ilə müəyyən əlaqə əsasında birlik yaratması özünü göstərir. Müasir dilçilik tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən biri olan mətn dilçiliyi məhz mətnin qurulma qaydaları və onun formalaşmasında iştirak edən vasitələrin təhlili ilə məşğul olur.

Nəzəri dilçilikdə mətnə müxtəlif baxışlar olmuş, fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Bu məqsədlə dillərin materiallarını nəzərdən keçirdikdə müstəqil cümlələrin bir-birilə əlaqələnməsi məsələsində mübahisələr mövcud olduğu meydana çıxır. Azərbaycan və rus dilçiliyində mətn vahidləri müəyyən qədər tədqiq edilsə də, artiklin mətnin qurulmasında və onun formalaşmasında iştirakı hələ də tam öyrənilməmiş qalır. Mətnin formalarından biri də bədii mətndir.

Bədii mətnlərdə keçmiş zamanın forma və funksiyaları mətn səviyyəsində fəaliyyət göstərməsi problemi mətnin dil səviyyələri sistemində ən yüksək sintaktik vahid kimi irəli sürülməsi ilə əlaqədar aktuallaşır. Çünki “bir cümlədən kənara çıxaraq, mətnin məzmununu öyrənir. ardıcıl mətn miqyasında felin zaman formaları növlərin özləri haqqında biliklərin genişlənməsinə səbəb olur. Felin zaman kateqoriyasına mətnin dilçilik nöqteyi-nəzərindən baxılması bu işin aktuallığını müəyyən edir.

Bədii mətnə keçmiş zaman formalarının şərhini nəinki onların semantik və üslub potensialını üzə çıxarmağa, həm də bədii mətni onu təşkil edən cümlələrin məkan-zaman lokalizasiyası baxımından təhlil etməyə imkan verir. Bu, mətnin məzmun

tərəfini mütləq nəzərə alaraq təşkilini öyrənməyə imkan verir. Zamanlıq sahəsinin özəyini təşkil edən zaman kateqoriyasını ifadə edən ən ixtisaslaşmış vasitə olan felin zamanının morfoloji kateqoriyası bədii mətnlərin zaman quruluşunun əsasını təşkil edir. Mətnin özünün səviyyəsi növ-zaman fel formalarına münasibətdə onların funksional məna sahəsi kimi görünür. Bədii mətndə qrammatik formaların praqmatik funksiyalarının tədqiqi felin zaman kateqoriyası əsasında həyata keçirilir. Bu kateqoriyanın müxtəlifliyi, onun çoxsəviyyəli xarakteri dilçiliyin müxtəlif sahələrində çalışan bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. Bu qrammatik kateqoriyanın tədqiqat obyektini kimi seçilməsi onunla əsaslandırılır ki, felin zaman kateqoriyası ən subyektivlərdən biri kimi ən çox praqmatik funksiyaya malikdir.

Qrammatik və bədii zamanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında onlar arasında koordinasiya və tabeçilik var. Bədii və qrammatik zaman müxtəlif temporal formalara malikdir. Sənət əsərində müvəqqəti münasibətlərin modelləşdirilməsində iştirak edən vasitələrin inventarları çox zəngindir. Bütün bu amillərdən asılı olaraq eyni növ-zaman formaları öz strukturuna görə müxtəlif olan zaman münasibətlərinin ifadəsində iştirak edir. Bədii və qrammatik zaman arasında müəyyən bir iyerarxiya var. Bədii vaxt daha yüksək kateqoriyadır. İfadə vasitələrindən biri kimi özünü qrammatik zamana tabe edir. Mürəkkəb zamanın yaradılmasında növ-zaman formalarının iştirakı onları müəyyən edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Bədii mətndə zaman kateqoriyası bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmiş problemlərdəndir. Cahangirov F.F. “İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi” (2007), Türksevər O.(Musayev) “İngilis dilinin qrammatikası” (2007) əsərlərində feilin keçmiş zamanının forma və funksiyalarına aid müəyyən məsələlərə toxunmuşlar. Xarici alimlərdən Akkuzova, A., “Some features of the meaning “literary text” in the linguistic aspect”, Antonio, G.B. “A theory of the literary text” və s. əsərlərdə mövzu ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparmışlar.

Bu əsərlərə diqqət etdikdə görürük ki, bədii mətndə keçmiş zaman formasının tədqiqi zamanı müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bunların əksəriyyətində bədii mətndə keçmiş zamanın forma və xüsusiyyətləri haqqında bəzi məsələlərdən tam

bəhs edilməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən alimlərin bədii mətndə keçmiş zaman formasının tədqiqi məsələsini xüsusi tədqiqat mövzusu olaraq araşdırma məqsədini qarşılarına qoymamalarıdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı mətndir, tədqiqatın predmeti isə bədii mətndə işlənən keçmiş zaman kateqoriyasının təhlilidir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi keçmiş zamanın kaspktual-temporal forma variantlarını araşdırmaq və keçmiş zamanın kompozisiya - üslubi funksiyalarını təhlil etməkdir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini zəruri edir:

- Bədii mətndə zamanın nəzəri prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- “Bədii mətn” anlayışını təhlil etmək;
- “Bədii zaman” anlayışı və onun mahiyyətini aydınlaşdırmaq;
- keçmiş zamanın kaspktual-temporal forma variantlarını öyrənmək;
- keçmiş zamanın kompozisiya-üslubi funksiyalarını aydınlaşdırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın mövzusu haqqında məlumat müxtəlif dillərdə olan mənbələrdən toplanmışdır. Bu mövzu ilə bağlı məlumatlar rus və ingilis dillərində dərc edilmiş kitablardan, jurnallar, məqalələr və internet resurslarına istinadən yazılmışdır. Tədqiqatın əsas aparılma metodu analiz araşdırma üsuludur. Dissertasiyada tətbiq olunan dilçilik tədqiqatı metodları işin məqsədi, vəzifələri və materialın xarakterindən asılıdır. Tədqiqat zamanı araşdırılan bədii əsərin tərkibində zaman əlaqələrinin aşkar olunması üçün mətnin kontekstoloji, kompozisiyon, üslubi və qrammatik təhlil metodları, eləcə də analitik-təsviri tədqiqat metodu tətbiq olunur.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını İ.R.Qalperin, Z.Y.Turayeva, D.S.Lixaçov, V.A.Kuxarenko, M.M.Baxtin, O.İ.Moskalskaya, M.T.Qayıbova, K.M.Abdullayev və digər dilçilərin zaman kateqoriyası ilə bağlı tədqiqatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində bədii mətn, bədii zaman anlayışları haqqında müəyyən araşdırmalar aparılmış, keçmiş zamanın kaspktual-temporal forma variantları, keçmiş zamanın kompozisiya-üslubi funksiyaları tədqiq edilmişdir. Habelə bədii mətndə keçmiş zamanın forma və xüsusiyyətləri

aydınlaşdırılmışdır. Bütün bu qeyd etdiklərimiz Azərbaycanda ilk dəfə magistr səviyyəsində araşdırılır. Bu işə mövzunun elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində bədii mətn, bədi zaman anlayışları nəzəri cəhətdən tədqiq olunur. İlk dəfə olaraq keçmiş zamanın kaspktual-temporal forma variantları, keçmiş zamanın kompozisiya-üslubi funksiyaları araşdırma mövzusunə çevrilir. Tədqiqatın elmi-nəzəri əsaslarını yerli və xarici metodistlərin elmi-nəzəri tədqiqatları, araşdırmaları və bu sahəyə aid məqalələr təşkil edir. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar, təhlillər və ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında aparılacaq araşdırmalar üçün elmi baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyadan əldə edilmiş nəticələr ali məktəblərin dilçilik üzrə magistratura səviyyəsində təhsil alıb tədqiqat aparana, həmçinin tədqiqatçı doktorantlar üçün həm nəzəri baza, həm də praktik mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin ümumi dilçilik sahəsində aparılan tədqiqatlar və ali məktəbdə dilçiliyə aid keçilən fənlərin tədrisində, eləcə də nəzəri qrammatikaya aid seçmə fənlərin tədrisində, xüsusi kursların tərtibi və tətbiqində də yardımçı ola bilər. Dissertasiyanın elmi qənaətləri dil fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün müxtəlif seminar və mühazirələrin aparılmasında, xüsusi kursların keçirilməsində tətbiq oluna bilər. Əldə olunmuş nəticələrdən dilçilik ixtisası üzrə təhsil alanlar üçün dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə oluna bilər. Bütün bunlar işin praktik əhəmiyyətini şərtləndirir.

Tədqiqat işi dilçilik ixtisası üzrə bakalavr və magistratura dərəcəsi üzrə təhsil alan tələbələrə tədris prosesi üçün məqalə yazmağa, seminara hazırlaşmağa, elmi məlumat almağa kömək ola biləcəkdir.

Müdafiəyədə aşağıdakı nəzəri müddəalar irəli sürülür:

1) bədii zamanın reallaşması mətnin temporal quruluşunun müəyyən qanunauyğunluqları üzrə aparılır və iqiqat təyin olunması ilə səciyyələnir: bədii zaman obyektiv reallığın zaman modelini əks etdirir, lakin müəllifin psixoloji və ideoloji məqsədlərindən asılılığının, onun üslubi vəzifələrinin, eləcə də, oxucu tərəfindən qavranılmasının nəticəsi olan bədii dünyanın qanunlarına riayət edir;

2) felin zaman formaları bədii mətn səviyyəsində hadisənin baş verdiyi anda real zamanla əlaqəni itirir və bədii əsərdə uydurulan indiki zamanla, yəni onlara yeni mənalara verən və təsvir olunan hadisələrin ardıcılığı ilə əlaqələndirilir. Felin bir zamanı formasında toqquşan mənalara bir-birini inkar etmir, əksinə, qarşılıqlı əlaqəyə girir. Bədii mətn səviyyəsində zaman kateqoriyasının ifadə xüsusiyyəti də məhz zaman formasının mürəkkəb semantikasından ibarət olur;

3) müəllif və personajın zaman yarım sisteminin dəyişdirilməsinin və əvəzlənməsinin nəticəsi olan felin zaman formaları indiki və keçmiş bədii zaman hərəkətlərinin reallaşmasında əsas ekspressiv potensiala malikdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyəti 2 kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları elmi konfranslarda müzakirə edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsləndirilir, onun predmeti və obyekt, məqsədi və vəzifələri qeyd olunur və praktiki əhəmiyyəti verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəsilində bədii mətndə zamanın nəzəri prinsipləri, “Bədii mətn” anlayışı və onun mahiyyətinin açıqlanması tədqiq edilir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində keçmiş zamanın kəspektual-temporal forma variantları: keçmiş indefinit zaman, keçmiş davamedici zaman, keçmiş bitmiş zaman və keçmiş bitmiş davamedici zaman təhlil edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində keçmiş zamanın kompozisiya - üslubi funksiyaları, keçmiş indefinit zaman, keçmiş davamedici zaman və keçmiş bitmiş zaman tədqiq edilir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı təqdim edilmişdir.

I FƏSİL

BƏDİİ MƏTNDƏ ZAMANIN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ

1.1. “Bədii mətn” anlayışı

Mətn dilçiliyində aparılan son dövr tədqiqatları onu göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də işıqını sala bilər. Təbii ki, nitq fəaliyyətinin hər bir elementinə həm dil, həm də nitq baxımından yanaşa bildiyimiz kimi bu diferensiasiyayı mətnə də şamil etmək olar. Ümumiyyətlə, mətn dedikdə (latınca *textum* – əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyi nəzərdə tutulur. Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin, digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat, sosiologiya da tədqiq edir. Bu barədə A. Bartın maraqlı fikri var: «Mətnin bütün mənalarını aşkarlamaq mümkün deyil, o sonsuzluğa açılmış və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onun bizim anlamamızda mənaca açılması prosesini dayandıra bilməz» [11, s. 200]. Mətnə reproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv reqistrlərin hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyələnir. Müəyyən bir reqistri ifadə edən nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlanır. Lakin bu, reqistrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Növbəti predikativ vahid növbəti reqistrin nitq vahidi həcmi göstərir. Ünsiyyət aktı davam etdikdə predikativ vahidlərin mətn daxilində sıralanması baş verir. Sıralanma predikasiya növündən asılı olaraq reqistr sıralanmasını əmələ gətirir. Hər bir mətn eləcə də onun vahidi (fragment, kontekst, abzas) reqistrlərin müəyyən sıralanması formasında qurulur. Reqistr sıralanmasında yanaşı işlənən iki reqistrin eyni bir növdən olmasını istisna etmir. Bu hökm iki və daha çox reqistr üçün də doğrudur. Deməli mətn strukturunda eyni bir reqistrin təkrarı birləşmələri qeydə alınabilir.

Hər bir mətn müəyyən model əsasında qurulur. Modelin strukturu məlumdur: mikromətnə müəyyən bir şey haqqında ümumi məlumat verilir, sonra həmin məlumat genişləndirilir, təminədiçi şəkildə şərh edilir və sonda yekunlaşdırılır. Bu, modelin semantik tərəfidir. Amma bir mətn qurularkən onun əsasında leksik-

qrammatik vasitələr, söz birləşmələri, abzas, cümlə və s. tikinti materialı rolunu oynayır. Bu məsələyə daha dəqiq aydınlıq gətirmək üçün həmin sintaktik terminlərin xüsusiyyətlərini və onların mətn ilə oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Çünki bəzi dilçilər mətnin daxili komponentləri olan bu terminlərin özünü belə mətn hesab etmişlər. Ona görə də son dövrün tədqiq və araşdırmaları həmin terminlərin biri digərinin sinonimi kimi işlədilməsinin lüzumsuz olduğunu göstərmişdir Sintaksisin hər bir nöqtəsində özünü göstərən bağlılıq ümumi dilçilikdə koqeziya adlanır. Koqeziya latın sözü olub kohaesus sözündən əmələ gəlib bağlı, bağlanmış, qoşulmuş deməkdir. Mətnin koqeziyası yəni komponentlərinin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə formalaşır. Mətn komponentləri arasında sintaktik koqeziya iki cür olur: məna bağlılığı, qrammatik (sintaktik) bağlılıq.

Mətn abzaslar hesabına genişlənə və informativ çalarlara malik ola bilər. Mətn bir abzastan ibarət olduğu kimi sıx məntiqi-semantik əlaqəli olan abzaslar birliyindən də ibarət ola bilər. Dilçilikdə mətnin sərhədləri daxilinə abzaslar əsas təməl daşıdır. Ona görə də mətn və abzas problemi dilçiliyimizdə araşdırılmalı və dərinlən tədqiq olunmalıdır. Çünki abzaslar mətn daxilində müxtəlif informativ ifadə imkanlarına malikdirlər. Məhz buna görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni tədqiq etməklə məhdudlaşmamalıdır. Müasir dövrdə mətnin struktur- semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilməlidir.

Mətnin komponentləri müxtəlif üsulla bir-biri ilə əlaqələnir. Mətndaxili əlaqələrin iki növü vardır: zəncirvari və paralel. Mətdə bu üsulların hansının öz əksini tapması və üstünlüyə malik olmasından asılı olaraq iki üsuldan birindən istifadə olunur. Bu əlaqələr, demək olar ki, bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilir. Sintaktik əlaqə zamanı mətn komponentlərinin konkret əlaqə üsullu paralel əlaqə zamanı mətdə elə inkişaf baş verir ki, burada komponentlər arasında subyektlə predikat eyni cür düzülür. Hadisələr paralel sürətdə paylanır.

Müxtəlif məlumatlar eyni istiqamətdə oxuculara təqdim olunur. Adətən belə məna əlaqəsi olan cümlələrdə subyekt prepozisiya, predikat isə postpozisiya mövqeyindən çıxış edir. K.Abdullayev mətnin komponentlərinin paralel inkişafı

haqqında bildirir ki, subyektin məzmunu hər hansı bir hökmdə tam şəkildə əhatə oluna bilməz, hökmün əsl subyekti həmişə müəyyən mənada qeyri – müəyyən olmalıdır, o həmişə müxtəlif istiqamətlərdən səciyyələnməlidir. Bir hökm daxilində subyekti səciyyələndirmək qeyri – mümkündür. Onun səciyyəsi hökmdə deyil, hökmlərdə tam şəkildə özünü göstərə bilər .

Mətnə komponentlərinin zəncirvari əlaqəsi haqqında isə dediklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, mətnlərdəki predikativliyin inkişafı özündən əvvəlki subyektlərdəki predikatların inkişafından asılıdır. Mətn daxili komponentlərin hər biri özündən sonra gələn komponentdən zəncirvari əlaqə ilə bağlıdır. Belə əlaqə tam təkrar vasitəsilə ifadə oluna bilər. K.Abdullayev bildirir ki, Əvvəlki cümlənin predikatı kimi tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərkib hissəsi , daha dəqiq desək, budaq cümlə hissəsi də çıxış edə bilər. Bu halda ikinci komponentin subyekti kimi çıxış edən əvəzlik forması bütün budaq cümlə hissəsinə aid olur və bütövlükdə onunla uyğunlaşır. Dilçimizin zəncirvari əlaqənin izahının bu şəkildə verməsi nəticəsində onu tam mənası ilə açmağa imkan yaratmışdır.

Bədii mətn müasir estetikə və sənət tarixində “bəddii əsər” anlayışını əvəz edən bir növ mətn anlayışının bir növüdür. Sənətin əsas komponentləri - usta və onun bədii obrazlar dünyası onun sənətində təqdim olunur. Bədii mətn reallığın fərdi formada şərhidir. Yazıçı tanış olduğu reallıqları təsvir edir, ona yaxın və başa düşülən mülahizələr hazırlayır, onun üçün şəxsi məna ilə dolu olan dil ünsürlərindən və metaforalardan istifadə edir.

Mətn müəyyən mənəvi xüsusiyyətlərə, pragmatik münasibətə və uyğun ədəbi işlənməyə malik olan müxtəlif növ leksik, qrammatik və məntiqi əlaqələrin birləşdiyi bir çox ifadələrdən ibarət yazılı sənəd şəklində obyektivləşdirilmiş bir mesajdır [15, s. 84]. Bədii mətn müəyyən bir dildə yazılmış, ayrı -ayrı, olduqca fərdi bir bədii əsərdir, həm də oxşar mətnlər sistemində ayrılmaz bir vahiddir. Bədii mətn anlayışına bədii əsərlər, kino sənəti əsərlərinin mətnləri, müasir səhnənin şifahi janrları, natiqlik və digər sənətlər daxildir.

Davamlı inkişaf edən söz sənətinin mahiyyəti, dünyanın sonsuz müxtəlifliyini, insan ruhunun və varlığının zənginliyini əks etdirməyə xidmət etdiyi üçün sənətkarlıq

çərçivəsi istisna olmaqla, dildə heç bir məhdudiyət yoxdur. Bədii mətn ədəbi dilin ən mükəmməl ifadəsidir. Bir çox hallarda bu fenomen ədəbi dildən kənara çıxaraq milli, ortaq dil sahəsinə keçir. Əgər funksional üslublar ədəbi dilin, onun xüsusi alt sistemlərinin çeşidləridirsə, bədii mətn ədəbi və böyük ölçüdə milli dilin bütün zənginliklərini özündə cəmləşdirə bilir.

Bədii mətn zaman və məkan cəhətdən sərt şəkildə məhdudlaşan və elementləri sonrakı inkişafa, istisna və yaxud əvəzlənməyə məruz qalmayan qapalı bədii sistemi təşkil edir. Bədii mətn xüsusi ünsiyyət forması kimi adresat, məlumat, adresat, şifrə, şifrələnmə, şifrələrin açılması və bu kimi elementlərin, eləcə də:

- 1) mətnin məlumatlandırma xarakterinin;
- 2) kommunikativlik xüsusiyyətinin;
- 3) şifrə sisteminin qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərinin;
- 4) şifrələnmə, şifrələrin açılması prosesinin şərh xarakterinin;
- 5) yazıçı ilə oxucunun qarşılıqlı münasibətinin;
- 6) üslubi nişanələrin tədqiqinə ehtiyac duyur [1, s. 26].

Bədii mətn dünyanın müəyyən bir modeli, sənət dilində müəyyən bir mesajı olan bir əsər, sadəcə bu dildən kənarda, eləcə də bütün digər ictimai ünsiyyət dillərindən kənarda mövcud deyil. Mətnə bütün dil vasitələrinin hər birinin əsas xüsusiyyətlərini tam şəkildə və müəyyən bir sistemə birləşdirilmiş, kommunikativ mənalı, ünsiyyətçil şəkildə şərtləndirilmiş hala gəlir. Nəticədə, hər bir dil vahidinin son məqsədi mətninin formalaşmasına verdiyi töhfədir. Buradan başqa bir nəticə çıxır: dil vahidləri bir cümləyə və cümlələr qrupuna birləşdirilərək mətnin komponentlərini, onun struktur elementlərini təşkil edir [5, s. 27].

Mətn ünsiyyət prosesində dil vahidlərinin çevrildiyi müxtəlif səviyyəli nitq variantlarından hazırlanmışdır. Nitq variantlarını təyin etmək üçün müvafiq dil variantlarının adları ilə əlaqəli olan, lakin bu adları təkrarlamayan xüsusi terminlərdən istifadə edilməsi xarakterikdir [5, s. 36]. Uyğunluq və bütövlük, məqsədli şəkildə qurulmuş bir mətnə özünü göstərən mətnin əvəzolunmaz keyfiyyətləridir. Mətnin tutarlılığı, ünsiyyətin struktur göstəriciləri - açıq və örtük, təmas və uzaq - dəqiq müəyyən edildikdə, frazalararası birliklər çərçivəsində mövzu-

riyazi ardıcılıqlar səviyyəsində ortaya çıxır. Açıq əlaqə ünsiyyət siqnalları (ittifaqlar, giriş sözləri və birləşmələr və s.) ilə göstərilən bir əlaqədir. Gizli bir əlaqə nitq vahidlərinin yan -yana qoyulması, semantik və mövqə əlaqələri ilə (xüsusi şifahi ünsiyyət siqnalları olmadan) ortaya çıxır. Mətnin bütövlüyü məzmun səviyyəsində mətn komponentlərinin qlobal əlaqəsi olaraq təyin olunur.

Mətnin məlumat keyfiyyətləri həqiqət faktlarının düşüncə ilə əks olunmasında və düşüncələrin bir sözlə əks olunmasında ola bilən dəqiqliyi ehtiva edir. Ardıcılıq kimi dəqiqlik də fərqlidir. Yenə də anlayışdakı fərqlər mətnin özünün təbiəti ilə, müəyyən nitq mövzularına müəyyən bir emosional-qiyətləndirici münasibətlə əlaqədardır. Nitq həmişə bu və ya digər birləşmə ilə birlikdə bu məqsədləri güdür [12, s. 194]. Dəqiqliyə başqa bir qərəzli baxış bədii dəqiqlikdir. Bu vəziyyətdə anlayışın emosional və psixoloji əsası var. Məsələn, məcazi perspektivin addım-addım, aydın şəkildə açıqlanması kimi dəqiqlik. Təsvirin inkişafında nəzərdə tutulan perspektivdən kənarlaşmalar, seçilmiş obrazla uyğunsuzluq müəllifin səhvləri, qeyri-dəqiqliklər kimi qəbul edilir. Nəhayət, dəqiqlik vəziyyətin üslubuna uyğun olaraq başa düşülə bilər. Natiqlik təqdimatında, bədii əsərdə, publisistik əsərdə dəqiqlik anlayışı psixoloji aspekt olaraq götürülür.

Qeyri-dəqiqlik çox vaxt “bədii ədəbiyyat fiquru”, ədəbi qurğu kimi istifadə oluna bilər. Nitqin düzgünlüyü (yəni dilin düzgünlüyü) dil normasına uyğunluqdur. Bu hər hansı bir mətnin əvəzolunmaz və əsas keyfiyyətidir (və ya hər hansı bir mətn üçün tələbidir). Nitq mədəniyyəti ədəbi dili mənimsəməyin daha yüksək bir səviyyəsidir və onu mənimsəmək üsuludur. Mətndəki nitqin ifadə qabiliyyəti anlayışı fərqli bir məzmunla malikdir: ekspressivlik ardıcılıq və faktlara əsaslanaraq əldə edilən məlumatdır (konseptual). Və duyğu təsirinin bir ifadəliyi var. Bu ifadə növlərinin hər ikisi açıq (ifadəli) və gizli (təsir edici) ola bilər. Məsələn, elmi mətndə ifadəli olmaq dəlil, mübahisə və bədii mətnə - vizual görüntü yaratmaqla əldə edilir. İşgüzar mətnin ifadəliliyi vacib, iradi məqamları vurğulamaqdır.

Bədii mətnin ifadə qabiliyyəti nitq standartı ilə nitq ifadəsinin qovşağında yaranır. Buna görə fərqli ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Bədii ifadə vasitələri xüsusilə müxtəlif və seçicidir. Beləliklə, yalnız dilin həqiqi bədii və vizual

vasitələrindən (dilin metaforik xüsusiyyətlərindən) istifadə edilə bilməz, həm də mətnə xüsusi bir orijinalıq və parlaqlıq bəxş edən bir sıra üslubi funksiyaları yerinə yetirən linqvistik normadan əsaslanır.

Bədii mətnin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma, xüsusən, ədəbi əsərdə əks olunan dünyanın milli mənzərəsinin, milli mentalitetin və dünyanın algısının deşifr edilməsi məsələsini əhatə edir. Bədii mətndəki dünya mənzərəsi dil vasitələri ilə yaradılarkən, yazıçının zehində dünyanın fərdi mənzərəsini əks etdirir və bir sənət əsərinin məzmun elementlərinin, dil vasitələrinin seçilməsində təcəssüm olunur. Bədii yaradıcılıqdan söhbət getdiyi zaman bədii mətndə əks olunan müəllifin dünya baxışı dilin bədii dünyanı yaratmaq vasitəsi olaraq xidmət etdiyi üçün bədii və dilçilik statusuna malikdir. E.A.Voroninaya görə, müəllifin dünyagörüşü, bədii yaradıcılıq prosesində həyat materialına, onu dərk etməsinə və seçilməsinə bir yanaşma prinsipi olaraq, dünyanın şəklinin necə ifadə edildiyini, linqvistik hala gəldiyini şifahi şəkildə ifadə etmir, həm də bütün konsepsiyanı diktə edir. Bədii mətn dilin işarə sistemi vasitəsi ilə dolayı yolla ötürülən ideoloji və emosional sistemdən və dünyanın plastik şəkildən (bədii obrazlar sistemindən) ibarət olan dünya və şəxsiyyətin bədii konsepsiyasını ifadə edir. Eyni zamanda, mətnin əhəmiyyətli leksemləri zehni, ideoloji və emosional cəhətdən zəngin anlayışlara çevrilərək sadəcə söz olmaqla kifayətlənmir [24, s. 23].

Bədii anlayışların məcmusundan bədii mətnin xüsusi “konseptual” məkanı formalaşır. Bir dilçi tərəfindən mətnin yaradıcısı tərəfindən dünyanı dərk etməyi əks etdirmək kimi şərh olunur və yalnız dil qrafik vahidləri ilə deyil, həm də şifahi şəkildə ifadə oluna bilməyən, ancaq biliklə müəyyən edilən ortaq bir bilik fondu ilə formalaşır. Beləliklə, reallığın ümumiləşdirilmiş obrazı ilə əlaqəli və müəyyən bir dil mədəniyyətinə xas olan dünyanın bədii mənzərəsini əks etdirən mətnin xüsusi bir bədii dünyası yaranır [39, s. 79].

Fərqli bir mədəniyyətlə tanışlıq müxtəlif yollarla həyata keçirilir, lakin bunların ən məhsuldarlığı, şübhəsiz ki, fərqli bir dil sahəsinə dalmaqdır ki, bu da dilçi şəxsiyyət formalaşdırır və milli xarakter xüsusiyyətlərini yenidən yaradır. O. Uayld və C. Coysun ingilis dilindəki mətnlərinin müqayisəli təhlilini apardığımız zaman bu

sənətkarların həyat mövqeləri və baxışları baxımından bir -birindən fərqli olduğuna şahid oluruq. Ancaq əsərlərinin mətnlərini dərinlən araşdırdıqca, “bənərsizlik” getdikcə daha da bulanıqlaşır və tezliklə tamamilə yox olur. Çox qatlı bir quruluş yaradan simvol, cəmiyyətin mədəni dominantlarına, dünya şəklinə əsaslanaraq, dünyanın bədii mənzərəsi ilə mətndə görüntülənmiş, mətnin mədəni məkanına yazılmışdır. Mədəni məkan faktiki, konseptual və gizli (alt mətn) səviyyələrinə ayrılmaz şəkildə qoşularaq mətni “əhatə edir”. Mətnin mənasının çıxarılması (yenidən qurulması), hermenevtik dairənin fəlsəfəsini tətbiq edərkən, bütöv hissələrdən və hissələr bütövdən tanındıqda mümkündür [15, s. 27-29].

Mətndə çatdırılan semantik münasibətləri təmin edən xüsusi vasitələrə daxildir:

- leksik vasitələr

-tektmik vasitələr (mətnin vəziyyətindən asılı olaraq sözlərin sırasını dəyişdirmək, səslı mətnlər üçün isə - intonasiya vasitələri);

-xüsusi qrafik vasitələr (vurgulamaq, şriftin vurgusu, durğu işarələri - yazılı mətnlər üçün). Mətnin düzgün qavranılması başa düşməklə təmin edir.

-dil vahidlərinin funksiyaları və əlaqələri, həmçinin zəruri ümumi bilik fondu.

Dil kateqoriyalar sistemində mətn müəllifin modallığı ilə möhkəmləndirilmiş, funksional, mənalı və struktur cəhətdən tamamlanmış bir nitq birliyidir. Hər hansı bir mətn - çoxfunksiyalı və çoxmodallı - hər şeydən əvvəl semantik və struktur (frazalararası) əlaqələr əsasında qruplaşdırılaraq mətn vahidlərinə - frazalararası birlik, komponentlər və ya fraqmentlərə birləşdirilmiş bir sıra cümlələr toplusudur.

Mətn qurarkən minimum nitq vahidlərinə (ifadələrə) çevrilən maksimum dil vahidlərindən (cümlələrdən) istifadə olunur. İkincisi, semantik-quruluş bloklarına birləşərək fərqli nitq təşkilatı növləri meydana gətirirlər. Bu bloklar bir-biri ilə birləşən və bu fərqli mətn növlərini meydana gətirən fərqli ifadələrə əsaslanır.

Yazıcının dünya mənzərəsi (dünya obrazı), hər hansı bir insanın dünyasının mənzərəsi kimi, zehində varlığın bir hissəsini konseptuallaşdırma xüsusiyyətlərinin nəticəsi olaraq formalaşır. Yarandıqdan sonra, hər hansı bir insanın dünyasının mənzərəsindən, yazıcının yaratdığı bir sənət əsərinin mətnində ifadə olunmasından fərqlənir. Reallığın obrazlı əks olunması bir bədii əsərin mətnində linqvistik bədii

vasitələrin köməyi ilə ifadə edildiyindən, yazıçının dünyasının onda təcəssüm etdirilən mənzərəsi dünyanın bədii mənzərəsinin xüsusiyyətlərini əldə edir. Yazıçının bədii şəkil formasında təmsil olunduğu dünya oxucu tərəfindən şüurlu və şüuraltı səviyyələrdə dil tərəfindən semantikleşdirilmiş və semantik olmayan konseptual mənaları dərk edə biləcək dərəcədə oxucu tərəfindən adekvat şəkildə qəbul edilir. Bu baxımdan hər hansı bir oxucu bu və ya digər şəkildə mətni linqvistik təhlil edə bilər [21, s. 15].

Bədii mətndə zaman kateqoriyası mətnin məzmununu formalaşdırmaqda mühüm rola sahibdir. Eyni zamanda mətnin müəllifi hər bir konkret halda dünyanın yeni görüntüsünü yaradır. Müəllifin mövqeyindən qaynaqlanan bu vəziyyətə xas olan (və ya tipik olmayan) müxtəlif müəyyən zaman və məkan çərçivələrində yerləşdirir.

Bir sənət əsərinin yaradılmasında məkan və zaman böyük rol oynayır. Çünki xronotop janrı müəyyənləşdirir, kompozisiya quruluşunu təmin edir, süjet, obrazlar və motivlər sistemi ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır [22, s. 57]. Bu ədəbi kateqoriyanın əsas mənası bədii məkan və zamanın bədii dünyanın varlıq formaları kimi xidmət etməsindədir. Reallıq dünyası ilə əlaqəli bir sənət əsəri dünyası zaman və məkan xaricində mövcud ola bilməz. Bu kateqoriyalar müəllif tərəfindən uydurulmuş və şifahi və bədii formada maddiləşdirilən estetik reallığın parametrlərini təsvir etməkdə əsasdır. Zamanın mətn kateqoriyası “mətnin məzmunu zaman oxu ilə əlaqələndirilən bir kateqoriya olaraq təyin olunur: reallığın real tarixi perspektivi və ya onun sınıması” [39, s. 80].

Bədii zaman hadisələrin təqvim deyil, hadisələrin korrelyasiyası, aralarında assosiativ, səbəbli, psixoloji əlaqələrin qurulması, süjet konturunda qurulmuş kompleks hadisələr silsiləsinin yaradılmasıdır. Bu ideal estetik aləmin varlığının bir formasıdır, təsvir olunan hadisələrin zaman baxımından davamıdır. Bu ədəbi kateqoriyanın əsas mənası bədii məkan və zamanın bədii dünyanın varlıq formaları kimi xidmət etməsindədir.

XX əsrin 60 -cı illərində dil araşdırmalarında bu gün mətn dilçiliyi olaraq bilinən yeni bir istiqamət ortaya çıxdı. Əvvəlcə dilçilər obyektin məzmun tərəfini bir kənara qoyaraq yalnız mətnin formal uyğunluğu vasitələrinin axtarışı ilə məşğul

idilər. 1970 -ci illərin sonu, 1980 -ci illərin əvvəllərində mətn dilçiliyinin əsas vəzifələrindən biri xüsusi mətn kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi və təsviri oldu. Tədqiqatçılar tərəfindən mətn kateqoriyalarının öyrənilməsi, mətn quruluşunun xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin təşkili, aralarında qurulan əlaqələr, mətn kateqoriyalarının quruluşu, bədii xronotop və s. araşdırılırdı [8, s. 62].

İ. R. Qalperin üçün bu “zaman və məkanda cərəyan edən müəyyən faktlar, hadisələr ardıcılığı” olan fasiləsizlik kateqoriyasıdır [11, s. 87]. A.B. Temirbulatova xronotopu “mətndə əks olunan və qırılan mətnlə obyektiv reallıq arasındakı əlaqəni” həyata keçirən mənalı (konseptual) kateqoriyalardan biri hesab edir [18, s. 81].

Dilçilikdə müxtəlif zaman tipologiyaları mövcuddur. A.A. Potebnaya dövründən bəri həqiqi və bədii zamanı ayırmaq adət halına gəlmişdir. Elm adamları bədii zamanı sonlu ilə sonsuzun, xüsusi ilə ümumi birliyi hesab edirlər [13, s. 94].

N. A. Nikolinanın qeyd etdiyi kimi, “Bədii zaman sistemli bir xarakter daşıyır. Bu, bir əsərin estetik gerçəkliyini, daxili dünyasını və eyni zamanda müəllifin dünyagörüşünün əks olunması ilə əlaqəli müəllif anlayışının təcəssümü ilə əlaqəli bir obrazı təşkil etmək yoludur ... ”[10, s. 58].

Müxtəlif bilik sistemlərində zamanla bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur: elmi-fəlsəfi, elmi-fiziki, teoloji, gündəlik həyat və s. Zaman fenomenini müəyyən etmək üçün yanaşmaların çoxluğu onun təfsirinin qeyri-müəyyənliyinə səbəb olmuşdur. Maddə yalnız hərəkətdə mövcuddur və hərəkət zamanın mahiyyətidir anlayışı əsasən dövrün mədəni quruluşu ilə müəyyən edilir. Beləliklə, tarixən bəşəriyyətin mədəni şüurunda zamanla bağlı iki fikir inkişaf etmişdir: dövrü və xətti.

Dövrü zaman anlayışı antik dövrlərə gedib çıxır. Mənbəyi mövsümi dövrlər olan oxşar hadisələrin ardıcılığı kimi qəbul edildi. Tamlıq, hadisələrin təkrarlanması, geri qayıtmaq fikri, başlanğıc və sonun fərqləndirilməməsi xarakterik xüsusiyyətlər hesab olunurdu. Xristianlığın gəlişi ilə zaman insan şüuruna hərəkət vektoru keçmişdən gələcəyə yönəldilmiş (indiki ilə əlaqəli) düz bir xətt şəklində görünməyə başladı. Zamanın xətti növü birözlülük, davamlılıq, geri dönməzlik, nizamlılıq ilə xarakterizə olunur, hərəkəti ətraf aləmdəki proseslərin və vəziyyətlərin müddəti və ardıcılığı kimi qəbul edilir.

Bununla birlikdə, baş verən hadisələrin ritmindən və emosional vəziyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq zamanın subyektiv qavrayışı da var. Bu baxımdan, obyektiv olaraq mövcud olan xarici dünya sferasına aid olan obyektiv zaman və fərdiyyətin ayrı bir şəxs tərəfindən gerçəkliyi qəbul etmə sahəsinə aiddir. Beləliklə, keçmiş hadisələrlə zəngindir, daha uzun görünür, hal-hazırda isə bunun əksinədir: doldurulması nə qədər mənalı olarsa, gediş bir o qədər anlaşılmazdır. İstədiyiniz bir hadisənin gözləmə müddəti ağırlı şəkildə uzanır, arzuolunmaz üçün ağırlı şəkildə qısaldılır. Beləliklə, zaman insanın ruhi vəziyyətinə təsir edərək həyat tərzini təyin edir. Bu, təcrübə ilə dolayı yolla baş verir.

Bir insanın zehində zaman fasilələrinin (dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, əsr) ölçü vahidləri sistemi qurulur. Bu vəziyyətdə indiki həyatın gedişatını keçmişə və gələcəyə ayıran daimi bir istinad nöqtəsi kimi çıxış edir. Ədəbiyyat, digər sənət növləri ilə müqayisədə, real vaxtla məşğul olmaq üçün ən sərbəstdir. Beləliklə, müəllifin iradəsi ilə müvəqqəti perspektivdə dəyişiklik mümkündür: keçmiş indiki kimi, gələcək keçmiş kimi görünür və s. Beləliklə, sənətkarın yaradıcılıq niyyətinə tabe olaraq hadisələrin xronoloji ardıcılığı özünü nəinki tipik, həm də real zamanla ziddiyyət təşkil edən, ayrı -ayrı müəllif təzahürlərində göstərilə bilər. Beləliklə, bədii zamanın modelləşdirilməsi ədəbiyyatda janra xas xüsusiyyətlərdən və meyllərdən asılı ola bilər. Məsələn, nəsr əsərlərində dastançının indiki vaxtı ümumiyyətlə şərti olaraq təyin olunur ki, bu da personajların keçmişinin və ya gələcəyinin izahı ilə, müxtəlif zaman ölçülərindəki vəziyyətlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir.

Fərdi bədii təzahürlərdə zaman axını müəllif tərəfindən qəsdən ləngidilə, sıxışdırıla, məhdudlaşdırıla (ani halın aktuallaşması) və ya tamamilə dayandırıla bilər. Üst-üstə düşən və ya paralel hekayə xətləri olan əsərlərdə çoxölçülülük ola bilər. Zaman ideyası təkcə müəllifin bədii niyyəti ilə deyil, həm də onun yaratdığı dünya mənzərəsi ilə şərtlənir [11, s. 73]. Bir əsərin özünəməxsus olan hadisə vaxtı ilə yanaşı, müəllifin də vaxtı var. "Müəllif-yaradıcı öz vaxtında sərbəst hərəkət edir: öz hekayəsinə istər sondan, ortasından və təsvir olunan hadisələrin hər anından başlaya bilər. Bu obyektiv zaman axarını məhv etməz. Müəllifin vaxtı təsvir olunan hadisələrdə iştirak edib -etməməsindən asılı olaraq dəyişir. Birinci halda, müəllifin vaxtı öz hekayə

xəttinə malik olaraq müstəqil şəkildə hərəkət edir. İkincisində, sanki bir nöqtədə cəmlənmiş kimi hərəkətsizdir. Bədii mətnin vaxtı və müəllifin vaxtı əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bu, müəllifin povestini gedişatını keçdiyi və ya geridə qaldığı zaman olur, yəni hadisələri “ayaq üstə” izləyir. Bədii mətn ilə müəllifin dövrü arasında əhəmiyyətli bir zaman boşluğu ola bilər. Bu halda müəllif ya özünün, ya da başqasının xatirələrindən yazır.

Mətnin funksional kateqoriyaları elə keyfiyyətlər şəklində özünü göstərir ki, onlar mətnin təşkilində ayrı-ayrı kommunikantların fəaliyyəti ilə deyil, kommunikativ aktın xüsusiyyətlərindən irəli gələn fəaliyyət və aspektlər formasında meydana çıxır. Bu zaman sistem kateqoriyaları kimi funksional kateqoriyalar da mətnin kommunikasiya prosesində istifadə olunması nəticəsində üzə çıxır. Bu baxımdan, bədiilik - qeyri-bədiilik, obrazlılıq - qeyri-obrazlılıq, analitiklik-sintetiklik, ümumilik-konkretlik xüsusiyyətləri funksional kateqoriyalar kimi qiymətləndirilir. Sistem - dil kateqoriyaları mətnin elə keyfiyyətlərini özündə əks etdirir ki, onlar mətnin kommunikativ fəaliyyətini dilin sistemi ilə əlaqələndirir. Predikativlik, nominativlik, dil modallığı, kauzativlik, temporallıq, müəyyənlik - qeyrimüəyyənlik, işarəlilik xüsusiyyətləri mətnin sistem-dil kateqoriyalarındandır. Əlbəttə, mətnin kateqoriyaları ayrılıqda fəaliyyət göstərmir, biri digərinin mövcudluğunu tələb edir.

Tekstologiya iki istiqamətdə fərqlənən mətn elmidir:

- 1) mətnin daxili xüsusiyyətlərinin, mətnin təsviri,
- 2) mətnin sosial kontekstdə yerinin izah edilməsi, yəni mətnin xarici funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi.

Bu kimi mətnin təsviri ən azı üç aspektə malikdir: prosodik, ritorik (və ya üslubi) və narratologiya. Sonuncu, mətnin məzmunu daxilində əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir.

“Mətnşünaslıq” mətnlərin forma və funksiyası arasındakı əlaqəyə yönəlmiş bir araşdırma sahəsidir. Mətni təhlil etməklə, insan sözlərin mənalarını (onların yaranma bucağından) və dil formalarını özü ilə əlaqələndirir. Mətnin funksiyasını öyrənərək təkcə bir dil formasına deyil, həm də bu formanın nə dərəcədə təsiri məsələsinə toxunurlar [8, s. 89].

Beləliklə, hər mətnin arxasında bir dil sistemi dayanır. Konvensiyaların (latınca *conventio* - hər hansı bir məsələ barəsində dövlətlər arasında bağlanan müqavilə, saziş. Burada dil haqqında qanunlar nəzərdə tutulub) nə qədər dar olmasına baxmayaraq, hər hansı bir işarələr sistemi həmişə prinsipcə deşifrə edilə bilər, yəni digər işarə sistemlərinə (digər dillərə) tərcümə edilə bilər; buna görə işarə sistemlərinin ümumi bir məntiqi, potensial vahid dilləri mövcuddur.

Mətnin həyatı hadisəsi, yəni əsl mahiyyəti hər zaman iki şüurun, iki subyektin sərhdində inkişaf edir.

Hər bir yaradıcı mətn həmişə müəyyən dərəcədə azaddır və şəxsiyyətin empirik (yunanca *empeiria* - “təcrübə” deməkdir. Yalnız təcrübəyə əsaslanmış nəzəriyyə, ümumiləşdirmə) zəruriliyi ilə əvvəlcədən müəyyən edilməmişdir. Buna görə də (sərbəst nüvəsində) nə səbəb izahını, nə də elmi uzaqgörənliyi qəbul edir. Ancaq bu, əlbəttə ki, daxili zəruriliyi, mətnin sərbəst nüvəsinin daxili məntiqini istisna etmir. Bunlar olmadan mətni başa düşmək, tanımaq və effektiv etmək mümkün deyildi [9, s. 76].

İnsan hərəkəti potensial bir mətndir və zamanın dialoq kontekstində (qeyd olaraq, semantik bir mövqə, motivlər sistemi kimi başa düşülə bilər. Danışıqlarda dialoq xətləri silindiyindən dil və nitq müəyyən edilə bilər. Ancaq dil və şifahi ünsiyyət (sözlərin dialoq mübadiləsi olaraq) heç vaxt bərabər ola bilməz. İki və ya daha çox cümlənin mütləq şəxsiyyəti mümkündür, üstəlik, məhdud olmayan nitq axınında hər hansı bir cümlənin qeyri-məhdud sayda tamamilə eyni formada təkrarlana biləcəyini güman etməliyik. Lakin bir ifadə (və ya ifadənin bir hissəsi) olaraq tək bir cümlə, hətta bir kəlmə də təkrar oluna bilməz: həmişə yeni bir ifadə (ən azı bir təklif) [30, s.162].

XIX əsrin sonlarından bəri mətnlər etnoloqların diqqət mərkəzində oldu. Ancaq bir quruluş olaraq mətn, yalnız XIX-XX əsrlərdə xüsusi maraq obyektinə halına gəldi. Mətnin quruluşu ilə bağlı ən məşhur əsər rus folklorşünası və ədəbiyyatşünası V.Ya.Proppa aiddir (Tale morfologiyası, 1928). Proppun kəşfinə görə, nağıllarda məhdud sayda hadisə və personaj növləri var və bunlar müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilsələr də çox sabitdir. 1950-ci illərin sonu və 1960-cı illərin əvvəllərində

Proppun kitabı ingilis və fransız dillərinə tərcümə edildi və dərhal bir elmi bestsellərə çevrildi, semiotika və mətn dilçiliyi də daxil olmaqla bir sıra elmi sahələrə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bu xüsusilə fransız strukturistləri və semioloqları (C. Levy-Strauss, R. Barth, C. Todorov, A. Greymas) ilə əlaqədardır.

Bədii mətndə həm yazılma vaxtı, həm də qavrayış vaxtı nəzərə alınır. Ona görə də müəllifin dövrü oxucu zamanından ayrılmazdır. Ədəbiyyat şifahi-məcəzi sənətin bir forması olaraq bir ünvan sahibinin olmasını nəzərdə tutur. Tipik olaraq oxumaq vaxtı faktiki (“təbii”) bir müddətdir. Ancaq bəzən oxucu əsərin bədii quruluşunda birbaşa iştirak edə bilər. Məsələn, “dastançı ilə həmsöhbət” rolunu oynayır. Bu halda oxucunun vaxtı təsvir olunur. “Təsvir edilən oxu müddəti uzun və qısa, ardıcıl və tutarsız, sürətli və yavaş, aralıqlarla və davamlı ola bilər. Əsasən gələcək kimi təsvir olunur, amma indiki və hətta keçmiş də ola bilər” [12, s. 39].

İfadə vaxtının təbiəti olduqca özünəməxsusdur. Beləliklə, ədəbiyyatda bədii zamanın təzahürlərindən biri qrammatik zamandır. Felin müvəqqəti formaları, müvəqqəti semantikasi olan leksik vahidlər, zamanın mənası olan hal formaları, xronoloji etiketlər, müəyyən bir zaman planı yaradan sintaktik quruluşlar (məsələn, nominativ cümlələr indiki planı təmsil edir). M.M.Baxtinin dediklərinə nəzər yetirək: “Zaman əlamətləri kosmosda ortaya çıxır və məkan zamanla anlaşılır və ölçülür”. Alim iki növ bioqrafik zaman ayırır [6, s. 78].

Birincisi, Aristotelin “entelechy” doktrinasının təsiri altında (yunan dilindən “tamamlama”, “yerinə yetirmək”) xarakterin tamamlanmış yetkinliyinin inkişafın əsl başlanğıcı olduğu “xarakteroloji inversiya” adlandırılır. İnsan həyatının görüntüsü müəyyən xüsusiyyətlərin və analitik siyahıları çərçivəsində deyil, xarakterin (hərəkətlər, əməllər, nitq və digər təzahürlər) açıqlanması yolu ilə verilir.

İkincisi, bütün bioqrafik materialların bölündüyü analitikdir: sosial və ailə həyatı, müharibədəki davranış, dostlara münasibət, fəzilət və pisliklər, görünüş və s. Bu sxemə görə qəhrəmanın tərcümeyi-halı, müxtəlif vaxtların hadisələrindən ibarətdir. Çünki, müəyyən bir xüsusiyyət və ya xarakter xronoloji ardıcılığı olmayan həyatın ən təəccüblü nümunələri ilə təsdiqlənir. Ancaq müvəqqəti bioqrafik seriyaların parçalanması xarakterin bütövlüyünü istisna etmir.

M.M. Baxtin eyni zamanda əbədi təkrarlama fikrinə gedən dövrü bir quruluş olan xalq-mifoloji zamanı da ayırır. Zaman dərindən lokallaşdırılmışdır, “yerli yunan təbiətinin xüsusiyyətlərindən tamamilə ayrılmazdır və “ikinci təbiəti”-doğma bölgələri, şəhərləri, əyalətləri qəbul edəcək. “Xalq-mifoloji zaman əsas təzahürlərində ciddi şəkildə məhdud bir məkana malik xronotop üçün xarakterikdir. Bədii vaxt, əsərin janr spesifikasiyi, bədii metodu, müəllifin təqdimatları, habelə bu əsərin hansı ədəbi cərəyan və ya istiqamətdə yaradıldığı ilə müəyyən edilir. Buna görə də bədii zamanın formaları dəyişkənlik və müxtəliflik ilə seçilir. Bədii zamandakı bütün dəyişikliklər, bütövlükdə söz sənətinin ümumi inkişaf xətti ilə əlaqəli müəyyən bir ümumi inkişaf xəttini əlavə edir [7, s. 162].

1.2 “Bədii zaman” anlayışı və onun mahiyyətinin açıqlanması

Bədii zaman kateqoriyası yaranarkən, bir zaman müstəvisindən digərinə əsas keçid kimi, bir qayda olaraq, tərz-zaman formaları deyil, leksik sistemlər, üslubi üsullar, kompozisiya, qrafik vasitələr (işarələmə, müxtəlif şrift növləri) fəaliyyət göstərir. Bədii əsərin səciyyəvi xüsusiyyəti müəllif və ya oxucunun real nitq anı ilə birbaşa zaman uyğunluğunun və personajlar aləminin müəllif və oxucu zamanına uyğun temporal quruluşunu yaradan tərz-zaman formasının olmamasıdır [1, s. 27].

Bədii ədəbi tənqid və mətn dilçiliyinin tədqiq obyektidir. Ədəbiyyatşünaslar bu kateqoriyanı xüsusi ədəbiyyat, dilçilər-mətn kateqoriyası olaraq təyin edirlər. Ancaq indiyə qədər ən çox öyrənilənlər bədii zamanın yalnız məzmun tərəfi, xüsusiyyətləri və funksiyalarıdır. Bu kateqoriyanın formal tərəfinə gəlincə, burada hələ də araşdırılmamış çox şey var.

Zamandan bəhs edərkən bir mövzu olaraq “bədii zaman”la zamanı ayırmaq lazımdır. Bədii zaman bir yazıçının zaman haqqında düşüncəsi deyil, “yazıçının öz əsərində yaratdığı” zamandır [10, s. 76]. Bədii zamanda bir əsərin hərəkəti baş verir: qəhrəmanları yaşayır və hərəkət edir və orada təsvir olunan hadisələr baş verir. Başqa sözlə, bədii zaman bədii aləmdə olmağın bir formasıdır. Real vaxt birbaşa əks olunmur. Bu, gerçəklə uydurmanı özündə birləşdirən bir görüntü, müəyyən bir reallıq

modelidir. Bədii zaman bir neçə dəfə xüsusiyyətlərin bir -birinə qarışması ilə xarakterizə olunur: həqiqi, qavrayışlı və fərdi [10, s. 78]. Bu zamanlara əsaslanaraq, yazıçı bir neçə növ bədii zaman yaradır: bir insanın ömrü (fizioloji vaxt) və dövrü zaman, psixoloji vaxt (insanın zehni dünyasının vaxtı) və sürreal bədii vaxt daxil olmaqla real bədii vaxt. Həmçinin müxtəlif növlər: astral, cəhənnəm, sehrli, mifoloji, inanılmaz, fantastik, baxan şüşədən keçən zaman [13, s. 20].

Bədii zaman yalnız real və ya irreal, obyektiv və ya subyektiv bir məcazi model deyil, həm də ifadə vasitəsi və çox təsirli bir ədəbi cihazdır. Əsərin daxili vaxtının “ustası” olan yazıçı axını sərbəst şəkildə təsvir etmək və bu şəkildə müxtəlif semantik və üslubi təsirlər yaratmaq üçün geniş imkanlara malikdir. Beləliklə, hadisələrin xronoloji ardıcılığını pozaraq müəllif zamanı estetik vasitəyə -ətraflı bir zaman metaforasına çevirir. Bədii mətnin təhrif edilmiş ardıcılığı, səpələnmiş hissələrin axını bu halda müstəqil bir dəyər əldə edir.

Yazıçılar müəyyən bir effekt yaratmaq üçün tez-tez zamanın vahidliyini pozurlar: bir hekayənin yavaş və ya sürətli gedişi oxucunun əhvalına təsir edə bilər. Bədii mətnə zaman həm də hiss və semantik xüsusiyyətləri birləşdirən bir vasitə kimi çıxış edir. Oxucunun yaradılan bədii dünyaya uyğunlaşmasına kömək edən bir şey kimi [15, s. 47].

Dilçilikdə bədii zaman mətn kateqoriyası kimi qəbul edilir. Mətni obyektiv dünya ilə əlaqələndirən konseptual kateqoriyaların tərkibinə daxil edilmişdir. Bədii mətnin mətn kateqoriyalarından biri hesab edilməsinin qanuniliyi ilə bağlı Z.Ya.Turaeva düşünür ki, yalnız mətnə zamanın kardinal xüsusiyyətlərini açmaq olar [19, s. 88]. Həqiqətən də, davamlılıq bir cümlədə gerçəkləşə bilməz, çünki cümlə statikdir, onda “düşüncənin açılması” yoxdur. “Mətnin bütövlükdə götürülən mənası” ilə yaradılmışdır ki, bu da onu təşkil edən quruluşların (cümlələrin) mənalarından fərqlənir və mətnin paradigmatikası ilə əlaqədardır [22, s. 87].

Lakin, qrammatik zaman kateqoriyasından fərqli olaraq, bədii zaman, özünü ifadə vasitələrindən biri olaraq qrammatik vaxtı özünə tabe edən daha yüksək bir kateqoriyadır. Qrammatik zaman felin bir kateqoriyasıdır, cümlədə göstərilən hadisələrin və ya vəziyyətlərin müvəqqəti (müvəqqəti) lokalizasiyasına xidmət

edir. Bədii vaxt kateqoriyası, digər funksional üslublu mətnlərin müvəqqəti strukturlarından fərqlənən bir növ mətnin müvəqqəti quruluşudur. Mətnin müvəqqəti quruluşu, zamanın ötürülməsində iştirak edən və ortaq bir semantika və funksiyalarla birləşən linqvistik elementləri birləşdirən münasibətlər şəbəkəsi kimi başa düşülür.

Bədii zaman kateqoriyası formal və məzmun olaraq iki hissəyə bölünə bilər:

- Məzmun planı.
- İfadə planı.

Bədii zamanın məzmun planına bu kateqoriya tərəfindən çatdırılan anlayışlar daxildir. İfadə planı bu anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunan bir sıra vasitələrlə təmsil olunur. Bədii zamanın məzmunu üzərində daha ətraflı dayanaq. Bədii zaman anlayışı olduqca mürəkkəb bir anlayışdır. Bura daxildir:

- 1) süjeti təşkil edən hadisələrin zamanı, yəni süjet zamanı;
- 2) personajların zamanı (fərdi, şəxsi, şəxsi vaxt), bunlara daxildir: əsərin qəhrəmanı tərəfindən vaxtın subyektiv qavranılması, tərcümeyi-hal zamanı, fəaliyyət dövrü;
- 3) müəllifin “zaman anlayışını, təsvir olunan hadisələrə münasibətdə müvəqqəti mövqeyini” əks etdirən zamanı.
- 4) oxucu zamanı – “oxuduğun rəsonal və duyğu -emosional qavrayış zamanı” [38, s. 132].

Gördüyümüz kimi məzmun baxımından bədii zaman polisemiya və mürəkkəbliklə səciyyələnir. Yalnız hadisələrin müvəqqəti lokalizasiyasına xidmət etmir, həm də mətndə gedişatının xarakterini göstərir və subyektiv bir qiymətləndirməni (əsərin qəhrəmanının, müəllifin, oxucu zamanının subyektiv olaraq qavramasını) ifadə edir. Başqa sözlə, bədii zaman kateqoriyası müvəqqəti xüsusiyyətlərə əlavə olaraq, təsvir olunan hadisələrin aspekt və subyektiv-modal xüsusiyyətlərini ifadə etməyə qadirdir.

Bədii zaman kateqoriyasının ifadə müstəvisinə gəlinə, komponentlərin məzmun baxımından daha mürəkkəb bir-birinə qarışması yoxdur. Bədii zamanın formalaşmasında artıq qeyd olunan qrammatik zaman sistemə əlavə olaraq, leksik vasitələr, üslubi vasitələr, müxtəlif növ təkrarlamalar və mətn kompozisiyası da

iştirak edir.

Bu müddəalar ədəbiyyatşünaslıq və dilçilikdə zaman kateqoriyası üzrə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Ancaq bir ədəbiyyatşünas, zamanın şifahi yaradıcılıq əsərində necə yarandığı və təsvir edildiyi baxımından nəzərdən keçirirsə və bir dilçi zamanın əks olunmasını araşdırırsa, bir mətnin dilçiliyi üçün bu iki yanaşma bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır: “Mətn kateqoriyalarının təsviri tədqiqatçı qarşısında iki əsas vəzifə qoyur:

1) bu kateqoriyalarla hansı anlayışların ötürüldüyünü müəyyən etmək;

2) onları ifadə etmək üçün hansı vasitələrdən istifadə olunduğunu müəyyənləşdirmək” [39, s. 82].

Əvvəllər bədii zamanın “obyektiv reallıq mətnində əks olunma prosesini xarakterizə edən” [25, s. 48] məzmun kateqoriyalar qrupuna daxil olduğu deyilirdi. Real dünyanın ideal estetik aləmdə əks olunması kompleks şəkildə baş verir. Yazıçı reallığın müəyyən bir hissəsini təsvir etməzdən əvvəl onu öz şüurundan keçir və buna görə də onu bir şəkildə çevirir. Bu vəziyyətdə, hər bir konkret vəziyyətdə dünyanın yeni bir görüntüsü yaradılır. Belə ki, “gerçəklikdən əldə edilən məlumatları yeni bir mahiyyətdə bərpa edən müəyyən bir reallıq modeli” sonra yenidən ikinci dərəcəli bədii reallığa çevrilir. Başqa sözlə, real dünyanın bədii mətnində əks olunması prosesi “reallıq - obraz” düsturu ilə həyata keçirilir.

Məzmun kateqoriyaları görüntü ilə eyni funksiyanı yerinə yetirir-mətni obyektiv reallıqla əlaqələndirir. Nəticədə bir ədəbi mətnə məcazi sistemi ilə təmsil olunurlar. Z.Ya.Turayevaya görə, bədii zaman yalnızca mənalı bir mətn kateqoriyası deyil, həm də reallığın məcazi modelidir [19, s. 47]. İ.Ya. Çernuxina mətnin məzmun xüsusiyyətlərini adlandırarkən “zaman” sözünün birmənalı olmadığını göstərir. Bədii zamanın ədəbi mətnində xüsusi bir obraz təşkil etdiyini ifadə edir.

Deməli, subyektiv bədii zaman (əsərin qəhrəmanı tərəfindən zamanın subyektiv şəkildə qavranılması) aspektiv və qiymətləndirici xarakter daşımaqla o qədər də müvəqqəti deyil. A.F.Papina hesab edir ki, bədii zaman növləri arasında “fərqli obyektivlərin real obyektiv, dövrü, subyektiv, həm də qeyri -real vaxt kimi təmsil oluna biləcəyi zaman” [16, s. 175] önə çıxır. Papina hesab edir ki, fərqli ədəbi

cərəyanlara aid olan müəlliflər, münasibətlərinə əsaslanaraq, xarici aləmin məkan və zaman içərisində olan və natiqin və ya müşahidəçinin yeri ilə əlaqələndirilən obyektləri ilə təsəvvür yaratmağa çox inanırlar. Bu əsasda yazıçı bir neçə növ bədii zaman formalaşdırır. Zamanın ən çox yayılmış növü monoloq nitqdə istifadə olunan real obyektiv bədii zamandır. Bura dövrü zaman daxildir. Müəllif (natiq) real obyektiv zamanla yanaşı, monoloq və dialoq nitqində əks olunan alogizm və anomaliyaların bolluğu ilə qeyri-xətti, fasiləli, heterojen bir fenomen kimi təsvir edərək həqiqi subyektiv bədii zamanı da təqdim edə bilirlər. Bədii mətnin hərəkətini keçmişin və gələcəyin uzaq sirli dünyalarına, zaman və məkana, fantastik, mifoloji, kosmik aləmə aid etmək olar. Bu yazara az və ya çox dərəcədə bədii ədəbiyyatla subyektiv olaraq fərqli dünyanın qeyri -real vaxtını təsvir etməyə imkan verir [19, s. 63].

Bir çox tədqiqatçılar eyni zamanda hadisələrin real ardıcılığını əks etdirən zaman növlərini fərqləndirir:

- müəllif zamanı və personajların subyektiv zamanı;
- zamanın təzahürünün fərqli formaları olaraq gündəlik və tarixi zaman
- şəxsi və ictimai zaman [11, s. 130].

Bir sənət əsərindəki zaman hadisələrin əlaqəli olması səbəbindən qəbul edilir. Hadisələr olmayan yerdə zaman da yoxdur: statik hadisələrin təsvirlərində, mənzərədə və ya aktyorun portretində və xarakterində, müəllifin fəlsəfi düşüncələrində. Sənət əsərlərində bioqrafik zamanın (uşaqlıq, yeniyetməlik, yetkinlik, qocalıq), tarixi (dövrələrin və nəsillərin dəyişməsinin xüsusiyyətləri, cəmiyyət həyatındakı əsas hadisələr), kosmik (əbədiyyət ideyası və universal tarix), təqvim (fəsillərin dəyişməsi, gündəlik həyat və tətillər), gündəlik (gündüz və gecə, səhər və axşam), eləcə də hərəkət və hərəkətsizlik haqqında fikirlər, keçmişin, indinin, gələcəyin əlaqəsi haqqında bədii mətnin hər bir xarakterinin öz fərdi zamanı var.

Bədii zaman müəyyən bir fərdi zaman toplusu və ayrı (xüsusi, fərdi) zamanlar arasında müvəqqəti asılılıqların qurulmasıdır. Bədii zaman üç qavrayış həddinin - müəllifin, oxucunun və personajların mürəkkəb bir-birinə qarışmasıdır. Bədii zaman bir ölçülü (povestdə bir xətt) və çoxölçülü ola bilər (hərəkət fərqli vaxtlarda bir neçə

yerdə paralel olaraq inkişaf edir). Bədii zaman fasiləsizlik və davamlılığın vəhdətidir. Davamlıdır, çünki vahid hadisələr axını, hadisənin ayrı-ayrı mərhələlərinin, povestdəki seqmentlərin birliyi kimi çıxış edə bilər. Həmçinin eyni zamanda, bədii zaman kəsilməkdədir, çünki zamanın gedişini ayrı -ayrı mərhələlərə, epizodlara, hadisələrə ayırmaq mümkündür.

Elm adamları tarixi zamanı ayırırlar, buna empirik, fiziki, salnamə və s. adlandırırlar. Təbiətin həyatında, bir insanın və ya bütün cəmiyyətin həyatında baş verən müəyyən hadisələrlə əlaqəli olan zaman onların xronologiyasında əks olunur. Hadisələrin tarixi xronoqrafiya ilə müəyyən edilir. Onun həyata keçirilməsində hərəkətin müddəti xronometriya ilə müəyyən edilir. Tarixi zaman aşağıdakı dəyərləri ehtiva edir:

-Müəllif. Müəllifin zamanın ümumiyyətlə etibarlı xüsusiyyətlərini əks etdirmək istəyi.

-Hadisələr. Müəllifin hadisələrin zamanını, danışma anını, hərəkət mərhələsini, tempini və s. əks etdirməsi [13, s.19].

Ümumiyyətlə, zamanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Zamanın keçmişdən bu günə - gələcəyə istiqaməti. Ətrafımızdakı reallıqda zamanın geri dönməz olduğunu həmişə müşahidə edirik. Bununla birlikdə, tərs hərəkətinin mümkün olduğu zaman modellərini və zamanın sanki donmuş, hərəkətsiz kimi göründüyü modelləri təsəvvür etmək çətin deyil.

- Zamanın xətti olması. Təbii zaman axınının bu xüsusiyyəti, elm adamlarına görə, boş bir nizam əlaqəsi təyin edilmiş bir dəst şəklində əks olunur. Zamanın xəttliliyi, məkan kimi irəliyə doğru irəliləyişi təsvir edərkən, məsələn, yol hərəkəti zamanı qəhrəmanın zamanla müşahidəsini, xatirələri və ya xəyalları ilə təsvir edərkən təqdim olunur.

- Davamlılıq. Bu xüsusiyyət həndəsi şəkli bir vektor düz xətti olan bir ölçülü davamlılıq olaraq zamanı təmsil edir.

- Təbii vaxt həm keçmişin uzunluğu, həm də gələcəkdə sona çatmaması ilə diqqət çəkir. Eyni zamanda, dövrü vaxtın mövcudluğu ziddiyyət təşkil etmir, fəsillərin, gündəlik dövrlərin, insanın həyat yolunun dövrlərinin dəyişməsinə ifadə

edir. Zamanın xüsusiyyətlərindən heç biri nə qədər təbii görünərsə də universal deyil. Başqa sözlə desək, həyatın bütün hallarında bizi qane edəcək heç bir düzgün zamansal məntiq və ya zaman modeli yoxdur və ola da bilməz. Buna görə də, bədii zaman hər hansı digər nitq tərzini zaman kimi, zamanın ümumbəşəri əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin daxil edilməsini müəllifin özünün qurulması ilə bağlı müxtəlif variantları və dəyişiklikləri ilə birləşdirir.

Belə nəticə çıxara bilərik ki, bədii zaman kimi kateqoriyalara ötürülən fikirləri müəyyən edərkən, tədqiqatçı obyektiv və subyektiv dünyanın xüsusiyyətləri haqqında məlumatlara və ifadə etmək üçün istifadə olunan vasitələr toplusuna əsaslanmalıdır. Bu anlayışlar - bədii mətnin mərkəzində yatan obrazlar sistemini formalaşdırır.

Eyni istiqamətdə, məcazi modelin detalları kimi çıxış edən bədii zamanın müəyyən kateqoriyalarını öyrənmək lazımdır - real bədii zaman, psixoloji zaman, sürreal bədii zaman. Bundan əlavə, bədii mətnin müvəqqəti quruluşunun bir hissəsi olan ayrı -ayrı zaman kateqoriyalarının öyrənilməsi, nəzərdən keçirilən problemin uğurlu həllinə kömək edə bilər.

II FƏSİL

KEÇMİŞ ZAMANIN ASPEKTUAL-TEMPORAL FORMA VARIANTLARI

2.1 Keçmiş indefinit zaman

Temporallıq mətndə obyektiv zamanı dəqiqləşdirmək məqsədilə istifadə olunan vasitədir. Temporallıq göstəriciləri dedikdə ilk növbədə bağlayıcıları, zaman semantikası sözləri və zərfləri qeyd etmək lazımdır. Ardıcılıq münasibətlərinin formalaşmasından danışarkən zaman zərflərinin mətndəki daha önəmli rolu qeyd olunur. Bundan əlavə təhkiyəli mətnlərdə geniş yayılmış “and”, “then”, “for a time”, “now” kimi temporallıq göstəricilərinin ikonik ardıcılığı təmin etmə vasitələri nümunələr əsasında şərh olunur. Hadisəni zaman müstəvisində yerləşdirməklə onun keçmişdə, indiki zamanda və yaxud gələcəkdə baş verəcəyi məhz həmin temporallıq göstəriciləri sayəsində aşkar olur.

Zaman funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, təhkiyədə növbəti hadisənin başlanacağına işarə olunmasını “now” və “and then ” nümunələrinin timsalında görmək olar. Bütün bunlarla yanaşı mətnə temporallığın mahiyyətinin açılmasında zaman semantikası sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar və digər vasitələrdən geniş istifadə edən müəllif təhkiyənin strukturunu, zaman ardıcılığını, eynizamanlılığı yaratmış olur. Müəyyən məlumatı oxucuya çatdıran bu markerlər mətn daxili əlaqəliliyi təmin etmiş olur.

Mətn dilçiliyi sahəsində mövcud ədəbiyyatdan məlumdur ki, mətnin həqiqi mənası qəbuledici tərəfindən yalnız müəyyən şərait çərçivəsində başa düşülə bilər. Real təhkiyə şəraitində sırf fel zamanının morfoloji əlamətləri bir çox hallarda və xüsusilə cümlə və mətnin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, obyektiv zaman yalnız felin zaman formaları sistemində deyil, həmçinin bu sistemdən kənarında, digər dil vasitələri ilə də ifadə olunur. Bu vasitələrdən biri temporallıq, yəni zaman kateqoriyası mətnin mənasının adekvat şəkildə başa düşülməsi imkanını müəyyənləşdirən amillərdən biridir.

Mətnə təzahür edən obyektiv zamanın müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələri zaman mənalarını ifadə etməyə xidmət edən funksional - semantik kateqoriyanın

mövcudluğuna dəlalət edir. Temporallığın həm qrammatik – felin zaman formaları, zaman zərfləri, bağlayıcılar və zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlə modelləri, həm də zaman semantikəli sözlərdən ibarət leksik ifadə vasitələri məndə temporal ardıcılığı təmin edən mühüm amillərdir. Bu məqamda temporalıq subyektin şüurunun mətn kommunikasiyası zamanı mətn şəklində çıxış edən obyektiv zaman strukturunu müəyyənləşdirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür [5, s. 48].

Təhkiyəli mətnlərdə müəllifin məqsədinə uyğun təhkiyənin temporal sahəsini struktur cəhətdən bütövləşdirən və hətta bəzən məzmun-zaman emfazasının yaradılması üçün istifadə edilən bağlayıcılardan əlavə digər çoxsaylı zaman göstəriciləri mövcuddur ki, bunların arasında ilk növbədə zaman semantikəli sözləri və zərfləri qeyd etmək lazımdır. Zaman zərflərinin məndə ardıcılıq münasibətlərinin formalaşmasındakı rolu daha qabarıqdır. Müxtəlif formal göstəricilərdən, xüsusilə zaman zərflərindən istifadə olunması nəticəsində özünü daha aydın şəkildə büruzə verən ikonik (tam üst-üstə düşən) ardıcılıq təhkiyəli mətnlərdə geniş yayılmışdır. Bəzən ikonik zaman ardıcılığı adlandırılan bu tip əlaqə mətn komponentlərinin ardıcılığının köməyi ilə təsvir edilən situasiyanın xronoloji qaydasını əks etdirir. L.Luzinanın qeyd etdiyi kimi mətn-diskursda zaman ardıcılığı zaman zərfliyinin ardıcıl yerləşdirilməsi ilə təmin olunur [7]. Bu funksiyada zaman zərflərinin işlənməsi daha çox səciyyəvidir və onlar əsasən cümlənin və yaxud onun hissəsinin əvvəlində yer tutur. Öz növbəsində bu cümlələr daha iri mətn vahidlərində abzaslarda ön mövqedə yerləşirlər. Bununla da müxtəlif zaman konstruksiyaları eyni zamanda abzasın sərhədini və digər abzasa keçidi göstərir. Formalaşan ardıcıl zaman zənciri mətnin koherentliyini yaradır.

Keşmiş zamanın aspektual mənası felin semantik quruluşunda yer alıb, dəyişməz, törəmə kateqoriya təşkil edə bilir. İngilis dilində müxtəlif leksik aspekt mənalı, subklasdakı məhdudlaşdırıcı və məhdud olmayan dəstlərə bölünməsi ilə ümumiləşdirilmişdir. Bütövlükdə bu bölgü boşdur, dəstlər arasındakı demarkasiya xətti hər iki tərəfdən asanlıqla pozulur. Felin aspektli qrammatik formalarının seçiminə biganə qalmadıqları halda, aspektiv şifahi alt siniflər qrammatik baxımdan aktualdır. Rus dilində aspekt kateqoriyası törəmə olsa da, felin qrammatik

quruluşunun ən tipik xüsusiyyətlərindən birini təqdim edir. Onun zaman sistemini həm formal, həm də semantik cəhətdən idarə edir [11, s. 98]. Digər tərəfdən aspektiv mənə dəyişən qrammatik kateqoriyalarda da təmsil oluna bilər. Perspektiv qrammatik dəyişiklik rus dilinə tamamilə yaddır, lakin ingilis felinin kateqoriyalı quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir.

Keçmiş qrammatik ənənədə “müvəqqəti əyilmə” nin ayrılmaz başlığı altında təhlil edilən iki şifahi forma sistemi, yəni sintetik bükülmə uyğun və analitik kompozisiyası bu baxımdan qiymətləndirilməlidir:

-davamlı formalar

-mükəmməl formalar.

Sözügədən formaların aspektiv və ya qeyri-aspektiv eyniləşdirilməsi, uzunmüddətli perspektivdə, onların fel ilə işarələnmiş hərəkətin birbaşa, bilavasitə zamanını ifadə edib-etməməsindən asılı olur. Bu aspektiv və müvəqqəti şifahi semantika mübahisəsizdir [22, s. 73].

Müxalif yanaşma prinsipləri əsasında təhlil edilən davamlı şifahi formalar yalnız bir şərhə yol verir, o da aspektlidir. Davamlı formalar ona görə aspektivdir ki, onlar felin yerinə yetirdiyi prosesin özünəməxsus xarakterini əks etdirərək prosesin vaxtını bildirmir və göstərə də bilməz. Müvafiq kateqoriyanı təşkil edən müxalifət davamlı və fasiləsiz (qeyri-müəyyən) şifahi formalar arasında aparılır. Kateqoriya mənası, bir sözlə, kateqoriya üçün təklif olunan adın “inkişaf” olacağı sözlü hərəkətin inkişaf xarakterini açıqlayır. Digər kateqoriyalarda olduğu kimi, onun ifadəsi eyni kateqoriyalı ifadələrlə eyni fel formasında birləşir və mükəmməlliyi özündə cəmləşdirən kateqoriyanı da əhatə edir. Beləliklə, mühakimələrimizdə ardıcıl olmaq üçün inkişaf kateqoriyasının təzahürləri çərçivəsində tək-cə mükəmməl davamlı formaları deyil, həm də qeyri-müəyyən mükəmməl formaları (yəni davamlı olmayan) müəyyən etmək lazımdır.

Qeyri-müəyyən mükəmməl formalar davamlıdan fərqli olaraq, sırf nisbi şəkildə olsa da, bir növ vaxtı əks etdirir. Əgər mükəmməlin qrammatik mənası bu funksiya ilə tükənsəydi, o, gələcəklə bir və eyni kateqoriyalı sistemə yerləşdirilməli, zaman koordinasiyasının inteqral kateqoriyasını (müvafiq olaraq, perspektiv və retrospektiv)

təşkil etməli idi. Gerçəklikdə isə bunu etmək mümkün deyil, çünki mükəmməllik təkcə nisbi retrospektivdə vaxtı deyil, həm də əvvəlki prosesin sonrakı hadisədə əks olunan zaman məhdudiyyəti ilə əlaqəsini ifadə edir. Beləliklə, felin mükəmməl formaları qarışıq, vasitəçi xarakter nümayiş etdirir ki, bu da onları həm nisbi arxa zamandan, həm də aspekt inkişafından ayırır.

Mükəmməlliyyənin əsl mahiyyəti başqa cür tanınan şifahi kateqoriyaların hər hansı digər müxalifətinə endirilə bilməyən öz müxalifətində əks olunan zaman aspektidir. Bu kateqoriya üçün təklif olunan ad “retrospektiv koordinasiya” və ya müqavilə əsasında “retrospektiv” dir. Mükəmməlliyə qarşı çıxan kateqoriya üzvü, terminoloji ardıcılıq naminə “qüsursuz” (qeyri-mükəmməl) adlandırılır. Müstəqil bir kateqoriya olaraq retrospektiv koordinasiya digər kateqoriyaların təzahürləri ilə birlikdə ayrılmaz fel şəklində özünü göstərir.

Aspekt bir fel ilə işarə edilən bir hərəkətin, hadisənin və ya vəziyyətin zamanla necə uzandığını ifadə edən bir qrammatik qateqoriyadır. Mükəmməl aspekt heç bir zaman axınına istinad etmədən, məhdud və vahid olaraq düşünülmüş bir hadisəyə istinad etmək üçün istifadə olunur. Məsələn: “*The women talked loudly next to them. Dorian looked at them angrily*” [46, s. 74].

Qeyri-mükəmməl aspekt zaman axını ilə davamlı olaraq və ya təkrar olaraq mövcud olduğu düşünülmən hallar üçün istifadə olunur. Məsələn: “*Dorian saw life as the greatest of all arts. Fashion and dandyism had a big influence over him*” [46, s. 53]. Vəziyyətləri və davam edən hərəkətləri (davamlı və mütərəqqi aspektləri) təkrarlanan hərəkətlərdən (adi aspektdən) ayırmaq üçün əlavə fərqlər edilə bilər. Bəzi aspektual fərqlər hadisənin vaxtı ilə istinad vaxtı arasındakı əlaqəni ifadə edir. Bu bir hadisənin istinad vaxtından əvvəl (lakin aktuallığını davam etdirdiyini) göstərən bir hadisənin olduğunu göstərən mükəmməl cəhətdir. Müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik aspektual fərqlər var. Alman dilində aspektin işarələnməsi tez-tez gərginlik və əhval-ruhiyə işarəsi ilə üst-üstə düşür. Aspektual fərqlər müəyyən zamanlarla məhdudlaşdırıla bilər. Müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik aspektual fərqlər var. Məsələn, Latın və Roman dillərində mükəmməl-qeyri-kamil fərq keçmiş zamanda, preteritlər və qeyri-mükəmməllər arasında bölünmə ilə qeyd olunur.

Bir kateqoriya olaraq aspektin açıq şəkildə nəzərə alınması ilk olaraq Slavyan dillərinin öyrənilməsi nəticəsində yaranmışdır. Burada fellər tez -tez cüt olaraq meydana çıxır və iki əlaqəli fel qeyri-mükəmməl və mükəmməl mənalar üçün istifadə olunur. Qrammatik aspekt anlayışını mükəmməl və natamam feil formaları ilə qarışdırmaq olmaz. Sonuncu terminlərin mənaları bir qədər fərqlidir və bəzi dillərdə feil formaları üçün istifadə olunan ümumi adlar həqiqi cəhətləri tam olaraq izləməyə bilər. Bir çox dildə təmsil olunan ən əsas aspektual fərq mükəmməl və qeyri -kamil aspekt arasındadır. Əslində, mükəmməl cəhət bir hadisəyə tam bir hərəkət kimi baxır, qeyri-kamil bir hadisəyə isə baş verən proses və ya təkrarlanan və ya adi bir hadisə kimi baxır.

Keçmiş indefinit zaman forması ənənəvi nəqli keçmiş zamanın qrammatik funksiyasını itirir və indiki zamanın əks olunmasının mətni funksiyasını qazanır. Retrospektiv zaman kəsiyində “mətndəki zamanın hazırki anından əvvəl” baş verən dövrdəki hadisələr şərh edilir [1, s. 30].

Keçmiş indefinit zaman keçmiş zaman sadə formadır və köməkçi feil olmadan düzəlir. Bütün tək və cəm şəxslər üçün nizamlı fellərin Qeyri-müəyyən keçmiş zamanın təsdiq forması məsdərin kökünə “-ed ” sonluğunun əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir. Qaydasız fellər üçün qeyri-müəyyən keçmiş zaman formasını yaratmaq üçün “to be” feili istisna olmaqla, bütün tək və cəm şəxslər üçün eyni olan II əsas formadan istifadə olunur.

Keçmiş indefinit zaman tamamlanan hərəkətlərə istinad etmək üçün istifadə olunur. Keçmiş indefinit zamanda hərəkətin yerinə yetirilməsi prosesi vacib deyil. Əhəmiyyətli olan odur ki, hadisə keçmişdə tamamlanıb. Hərəkət yaxın keçmişdə və ya uzaq keçmiş ola bilər [4, s. 125].

Keçmiş indefinit zaman müəyyən bir zamanda başlayan və bitən hərəkətlər üçün istifadə olunur. Cümlədə vaxt göstərmədən sadə keçmişdən istifadə etmək də mümkündür, lakin danışanın bitmiş dövrü nəzərdə tutduğu daha əvvəl aydınlaşdırılmalıdır. Məsələn: Suddenly in the darkness I saw a light moving on the ceiling [27, s. 58].

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, keçmiş zaman statik dinamik olmaqla iki qrupa da bölünür. A.K.Korsanov öz tədqiqatında - kitabında keçmiş zamanın bu növlərinə aid aşağıdakı nümunələri vermişdir.

1. *We pulled Phuong's box together. It continued her picture books [9, s.80].*
2. *Hilma Trec was dancing for the second time with Harren Serrock [11, s.89].*
3. *There was just enough water to soak the sponge, and the enamel was coming off the basin [6, s.89].*
4. *He was thin, quiet, attractive. He drank large [11, s. 89].*
5. *Gant drank less: save for a terrific spree six or eight weeks [8, s.90]*
6. *She was drinking more these days [7, s. 80].*
7. *When I came back to the front we still lived in that town (E.Hemingway)*
8. *Gant was dead. Gant was living death in life. In his high back room he awaited death [8, s. 78].*
9. *On the further side of the stream wood a small homestead [9, s. 80]*
10. *In Charleston, at that time was still Manding an old and charming residence [11, s. 80]*

Nümunələrdən görünür ki, keçmiş zamanda davam edən danışmaq vaxtından əvvəl olan proseslər ifadə olunur. Həmin cümlələrdən bəzilərini Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, görərik ki, həmin proseslər davam edən hərəkətlərdir. Məsələn: O, köhnə plajıma geyinirdi (hərəkət davam edir). O, küçəni keçdi. O, küçəni keçirdi. Belə proseslərin sərhədi-hüdudu var.

Keçmiş indefinit zaman keçmişdə başlamış və bitmiş bir prosesi təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu halda hərəkət prosesi uzun olur və "bütün il" və ya "bütün gün" kimi zaman dövrləri göstərilməklə istifadə olunur. Məsələn: I walked around the room until midnight, then I went for a walk in the cold [29, s. 50].

Keçmiş indefinit zaman keçmiş vərdişləri təsvir edən cümlələrdə də istifadə edilə bilər. Əsasən "two weeks ago, last year, in 2010, yesterday" kimi keçmiş hadisələr və zamanla bağlı ifadələrdən istifadə olunur. Bu cür cümlədə qeyd olunan

hərəkətin vərdiş olduğu aydın olmalıdır. Məsələn: *But he never stayed away from London for a long time* [46, s. 55].

Keçmiş indefinit zaman keçmişdəki hadisələri ifadə etmək üçün istifadə edilir. Keçmiş indefinit zaman Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman (dı, -di, -du, -dü) formasını ifadə edir. Keçmişdə bitmiş, tamamlanmış hadisələri ifadə edərkən istifadə edilir. Məsələn “gəldi“, “oxudu“, “yazdı” fəllərində olduğu kimi keçmiş bir hadisəni keçmiş indefinit zaman ilə ifadə edirik.

Keçmiş zamanın başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, onun əhatə etdiyi dövr, zaman, danışmaq anından əvvəl bitir. Hərəkətlə danışmaq anı arasında qalan vaxtın nə qədər olması bir o qədər da önəmli deyil, həmin vaxt minimal ola bilər. Mühüm olan hərəkətin əhatə etdiyi zaman dövrünün bitməsi faktıdır. Bəs keçmiş zaman hərəkət zamanının bildiyini göstərmək üçün işlədilər. Nəql olunan mətndə:

a) vaxta işarə oluna bilər;

b) belə bir işarə olmaya da bilər və ya nəql etmənin əvvəlində yerləşdirilə bilməz. Məsələn,

1) *The stranger came early in February, one wintry day...* [7, s. 90].

2) *Dambey sat in corner of the darken room in the great armchair by the bedside, and son lay tucked up warm in a little basket bedstead.* [8, s.78].

Keçmiş zamanın əsas funksiyası nağıllamaqdır, yəni nəql etməkdir, lakin bununla yanaşı onun qrammatik mənası xarakteristikası və ya təsviri, yəni statik əlaməti, fəqət dinamik şəkildə nəql olunan daha geniş mətnin yalnız bir hissəsi kimi ifadə etməyə imkan verir.

Keçmiş infinitiv zaman keçmişdə tamamlanmış hərəkətlərdə istifadə olunur. Keçmiş infinitiv zaman keçmişdə müəyyən bir zamanda başlayan və bitən hərəkətlər üçün istifadə olunur.

Praqmatik yanaşma allüziyalı metaforik kontekstlərdən istifadə yolu ilə də əldə olunur. Aşağıdakı nümunədə “Humpty Dumpty” şeirindəki, “all the King’s horses, all the King’s men” ifadəsindən istifadə edilmişdir.

Keçmişdə tamamlanmış bir sıra hərəkətlər. Keçmişdə bir-birinin ardınca tamamlanmış bir neçə hərəkəti təsvir etmək üçün keçmiş infinitive zamandan istifadə olunur:

“A man of Hurstwood's age and temperament is not subject to the illusions and burning desires of youth, but neither has he the strength of hope which gushes as fountain in the heart of youth. Such an atmosphere could not incite in him the cravings of a boy of eighteen, but in so far as they were excited, the lack of hope made them proportionately bitter. In part it was an awesome place to him, for here gathered all that he most respected on this earth - wealth, place, and fame. He knew it to be true that unconsciously he was brushing elbows with fortune the livelong day; that a hundred or five hundred thousand gave no one the privilege of living more than comfortably in so wealthy a place. He was not old, but he was not so dull but that he could feel he soon would be. Of a sudden, then, this show of fine clothes, place, and power took on peculiar significance. It was emphasised by contrast with his own distressing state” [8,s.90].

Keçmiş vərdişlər. Keçmiş infinitive zaman keçmiş vərdişlər üçün də istifadə olunur. Haqqında danışdığımız hərəkətin vərdiş olduğunu aydın şəkildə göstərmək üçün “always” (həmişə), “often” (tez-tez), “usually” (adətən) və “never” (heç vaxt) kimi zaman ifadələrdən istifadə olunur:

Keçmiş infinitiv zamanda istifadə edilən zaman zərflərinə (Time expressions) nəzər yetirək:

“The reason for his interest, was deeper than mere desire. It was a flowering out of feelings which had been withering in dry and almost barren soil for many years. It is probable that Carrie represented a better order of woman than had ever attracted him before. He had had no love affair since that which culminated in his marriage, and since then time and the world had taught him how raw and erroneous was his original Judgment. Whenever he thought of it, he told himself that, if he had it to do over again, he would never many such a woman” [17, s. 90].

2.2. Keçmiş davamedici zaman

Keçmiş davamedici zaman keçmişdə müəyyən bir zamanda davam edən hadisələri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Keçmiş davamedici zamana “keçmiş mütərəqqi zaman” da deyilir. Keçmişdə “xüsusi” bir zamanda gedən işləri və hərəkətləri göstərmək üçün istifadə olunur. Keçmiş davamedici zaman keçmişdə müəyyən bir zamanda deyil, müəyyən bir zamanda edilən hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

1) *It was a long rambling building which incorporated an old barn that had been standing there before [9, s.80].*

2) *They had been working for an hour and a half when Alan said that he could no longer work [7, s. 90].*

3) *I had been working for an hour when you came (keçmiş Perfect Continuous zaman forması)[8, s. 90]*

4) *I was working when you came (keçmiş Continuous zaman forması)*

Müxtəlif bədii əsərlərdə keçmiş davamedici zaman təsdiq cümlələrinə nəzər yetirək:

1. *When Claire was studying, I didn't feel so guilty about that [31, s.17].*

Maybe he was watching the police out there [3, s.15].

2. *A week later Dorian was sitting in his conservatory at Selby Royal, talking to Lord Henry and looking at the guests of the tea-party [46, s.77].*

1. Keçmişdə "müəyyən" bir zamanda gedən işləri və hərəkətləri göstərmək üçün istifadə olunur. Keçmiş davamedici zaman keçmişdə müəyyən bir zamanda deyil, müəyyən bir zamanda edilən hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

1. *Last night at 9 p.m., I was listening to music [50, s.378].*

2. *We were talking about my life at this time yesterday [50, s.241].*

3. *I was sleeping at 11 p.m. last night [33, s.218].*

Qeyd edək ki, müəyyən vaxt saat kimi ifadə edilir. Çünki dünən (dünən) və ya dünən gecə kimi böyük bir zamanda birdən çox iş görülmə bilər. Buna görə də müəyyən bir zaman nöqtəsini qeyd etmək lazımdır. Bu səbəbdən saat, dəqiqə kimi ifadələr və ya “dünən bu saat” kimi ifadələr işlədilir.

1. *“Get thee to a nunnery: why wouldst thou be a breeder of sinners? I am myself indifferent honest; but yet I could accuse me of such things that it were better my mother had not borne me: I am very proud, revengeful, ambitious, with more offences at my beck than I have thoughts to put them in, imagination to give them shape, or time to act them in. What should such fellows as I do crawling between earth and heaven? We are arrant knaves, all; believe none of us. Go thy ways to a nunnery”*[60, s.89.]

Nümunədə qəhrəmanın daxili aləmi, səhər çağı onun keçirdiyi hiss, onun halı, vəziyyəti təsvir edilir. Bu parçada nəqlədən müəllifdir. Müəllif nitqində həm də bilavasitə qəhrəmana aid olan və yaxud aid edilən nitq də yer almışdır. Bədii ədəbiyyatda bu baxımdan fərqlənən kontekstlərə rast gəlinir. Belə kontekst fərqliliyi, nitq müəllifinin dəyişməsi, nitq prosesində verilən informasiyanın yönünün dəyişməsi kommunikativ registrlərin bir-birini əvəz etməsinə, bir-biri ilə qarışmasına səbəb olur.

2. Keçmişdəki mühiti təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Keçmişdə ətraf mühiti, insanların vəziyyətini, ətraf mühiti təsvir etmək üçün istifadə olunur.

1. *The sun was shining and the birds were singing* [27, s.159].

2. *I was sleeping on the floor at the apartment* [31, s.154].

3. Keçmişdə eyni vaxtda olan hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Biz bundan keçmişdə eyni vaxtda baş verən hadisələri göstərmək üçün də istifadə edirik.

Nümunədə göründüyü kimi, eyni anda iki hərəkət qeyd olunur. Bu iki hərəkəti “while” mənasını verən “while” bağlayıcısı ilə bağladıq. Adından da təxmin edə bildiyiniz kimi, “while” bağlayıcısı keçmiş davamedici zaman cümləsi ilə işlənir və ondan dərhal əvvəl yazılır. Yuxarıdakı misalda “while” hansı cümlənin baş verməsindən asılı olmayaraq “while” mənasını əlavə edir.

1. *While I was waiting for her, she was sleeping in her bed* [31, s.158].

2. *While it was raining, we were playing in the garden* [27, s.71].

3. *She was cleaning the house while the men were working outside* [33, s.247].

4. Keçmişdə yarıda kəsilmiş hadisələri göstərmək üçün istifadə olunur.

“While Leyla was reading a book, her mother knocked on the door” [33, s.84] kimi bir hərəkət hələ gedərkən onun sözünü kəsən başqa bir hərəkət ola bilər. Burada kitab oxumaq aktı davam edərkən, bu hadisə ananın qapını döyməsi ilə kəsilir. Beləliklə, iki fərqli hərəkət var. Burada biz bu iki hərəkəti yuxarıdakı kimi “while” mənasını verən “While” bağlayıcısı ilə birləşdiririk. “While” bağlayıcısı keçmiş continuous cümlədə də işlənir. Kəsilən hərəkət cümləsi sadə keçmiş zamanda, yəni sadə keçmiş zamanda hazırlanır.

While I was walking around Dupont Circle, stepping over people sleeping in the street [31, s.50].

While Dorian was having a rest, she heard a strange noise [46, s.179].

She covered her face while the man was standing on the street [33, s. 369].

Burada cümlələri bağlamaq üçün istifadə edəcəyimiz iki mühüm bağlayıcını ətraflı öyrənək. Biri “While”, digəri isə “When” bağlayıcılarıdır.

“While” bağlayıcıdır və keçmiş davamlı zamandan əvvəl istifadə olunur. Bu, “ikən” deməkdir. İki cümləni birləşdirərkən əvvəl gələn davamlı keçmiş zaman digər cümlədən əvvəl və ya sonra yazıla bilər. Bu istəyə bağlıdır.

While he was repairing the car, Nancy called him. Nancy called him while he was repairing the car. “As” sözü də bağlayıcı kimi “-while” mənasını verir və “While” əvəzinə işləyə bilər.

As (While) I was reading, my father was watching television [33, s.103].

“When” bağlayıcısı “nə vaxt” və ya “nə vaxt” mənasındadır və “while” kimi bağlayıcı kimi çıxış edərək cümlələri birləşdirir. Sadə keçmiş zaman cümləsi “when” bağlayıcısından sonra istifadə olunur. Bununla belə, “Nə vaxt” sual sözü ilə qarışdırılmamalıdır. Yadda qalacağı kimi, cümlənin sual olması üçün köməkçi fel mövzudan əvvəl gəlməlidir. Ancaq burada belə deyil. Müsbət cümlə quruluşu “when”dən dərhal sonra istifadə olunur.

When həmçinin iki cümləni birləşdirərək bağlayıcı kimi çıxış edir. Kəsb etdiyi mənə “o zaman” deməkdir.

1. *When he reached the library, He saw Basil’s bag and coat in the corner [46, s. 163].*

2. *When Mordecai finished we marched to the Capitol, the government building, carrying the coffins [31, s. 72].*

3. *When Terence was about ten, she went to prison for four months for selling drugs [31, s. 51].*

4. *When they met in society they never spoke to each other [46, s.67].*

Keçmiş zamanın mənə çalarlarından biri olan keçmişdə dəqiq bir vaxtda baş verən iş, hal və hərəkətləri bildirməsidir. Bu mənə çaları ingilis dilində keçmiş zamanın davamedici forması ilə (The Past Continuous Tense Form), Azərbaycan dilində isə şühudi keçmiş zaman forması ilə inikas olunur. Məsələn, ingilis dilində:

1. *At six o'clock just as I was leaving to pick up Eve, Card rang [9, s.78].*

2. *When he came in I was looking through a book of his early sketches [11, s.89].*

3. *While he was making tea she was watching him [23, s.89]*

2.3. Keçmiş bitmiş zaman

İngilis dilində zamanları öyrənmək və onlardan düzgün istifadə etmək çox vacibdir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, bir hadisəni demək istəyəndə, felin qoşması nəzərə alınmayanda mövzunu qarşı tərəfə düzgün çatdırma bilmirsən. Biz bu problemlə daha çox Keçmiş bitmiş zaman (Past Perfect Tense) istifadə edərkən qarşılaşırıq. Çünki keçmiş zamanı ifadə edərkən istifadə edə biləcəyiniz birdən çox zamanınız var və Past Perfect bəlkə də ən az istifadə olunan zamandır. Belə bir sual meydana çıxır: “Keçmiş sadə zaman var, keçmiş zamanı söyləmək kifayət deyilmi?” İki zaman arasında aydın fərqlər olsa da, keçmiş sadədən əvvəl baş verən hadisələri təsvir etmək üçün keçmiş mükəmmələ üstünlük verilir. Qısaca şəkildə ümumiləşdirsək. Tutaq ki, iki hadisə var. Bu hadisələrin baş vermə vaxtını müqayisə edək. Hər ikisi keçmişdə olur, amma biri əvvəl, digəri isə sonra olur. Keçmiş zamandan əvvəlki üçün istifadə edərkən, növbəti üçün keçmiş zamandan istifadə etmək kifayət edəcəkdir.

I had finished to cook the dinner when they arrived [32, s.196].

Burada görürük ki, əvvəlcə yemək bişirmə hadisəsi olub, bu hadisə bitdikdən sonar onlar gəliblər. Başqa sözlə, yemək bişirmə hadisəsi gələn hadisədən əvvəl baş verdiyi üçün keçmiş bitmiş zamanda, gəlmə hərəkəti isə keçmiş sadə formada ifadə olunur.

Məlumdur ki, bədii mətnədə semantik əlaqələrin nisbəti bir sıra problemlərlə, o cümlədən yaradıcılıq prosesi və bədii qavrama, mətnin təşkili qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir. Bədii mətnədə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş istifadə olunur, müxtəlif tezliklərlə təkrarlanır. Belə təkrarlanma təkrarların kommunikativ registrlərdəki rolunu göstərir.

Ümumiyyətlə, kommunikativ registrlərin formalaşmasında predikativliyin xüsusi əhəmiyyət daşımaları predikatların kommunikativ registrlərdə işlənməsi və predikat növlərinin bu baxımdan ayrı-ayrılıqda tədqiqə cəlb olunmasının vacibliyini göstərir.

Keçmişdə baş verən iki hadisədən əvvəl baş verənləri təsvir edərkən, əgər hər iki hadisə baş veribsə, başa çatıbsa və bütün bunlar keçmiş zamanda baş veribsə, biz əvvəl baş vermiş hadisəni təsvir etmək üçün keçmiş mükəmməl zamandan istifadə edirik. Növbəti hadisə keçmiş sadə ilə göstərilir.

1. *I had already finished my exam when the teacher said it was over [27, s.32].*

2. *She had watered the flowers before she went shopping [31, s.84].*

3. *They went to the cinema after they had finished work [32, s.253].*

Keçmişdə baş vermiş hadisələri və onların təsirlərinin keçmişdə qalmasını təsvir edərkən əgər hadisə və o hadisənin təsirləri keçmişdə olarsa, keçmiş mükəmməlliyə üstünlük verilir.

1. *He had been a math teacher for thirty five years when he got retired [32, s.358].*

2. *She was very happy, she had bought a new dress to herself [33, s.326].*

Planlaşdırılan, lakin keçmişdə edilməmiş hərəkətlərin təsviri keçmiş haqqında reallaşmamış planlar və arzular haqqında danışarkən keçmiş mükəmməl zaman istifadə olunur.

1. *Half his head gone, but the sunglasses still covered one eye [31,s. 58].
As I had guessed, Arthur knew nothing about Hector Palma or how he had helped me get the River Oaks file [31, s.70].*
2. *Even those who had heard the most disgusting things about him could not believe anything when they saw him [46,s. 52].*
3. *I had just started to reading when he came in [33, s. 183].*
4. *They had already gone when I came in [50, s.258].*

Keçmiş bitmiş zamanda istifadə edilən zaman zərflərinə nəzər yetirək. Zaman zərfləri cümlədə məna ayırmasını təmin etmək üçün çox vaxt keçmiş mükəmməl zamanlarda istifadə olunur. Ən çox işlənən zaman zərfləri və onların türkcə mənaları aşağıdakılardır:

After, Already, Before, By the time, By, Until, For, Since, Just, Yet
When

Təbiət hadisələri Azərbaycan dilində keçmiş zamanı şahudi formanı ilə də bədii üslubda verilə bilər. Məsələn:

Göy inildəyib saqqıldadı. Selləmə yağış başladı. Sel atılıb-düşdü. Elə bil Kürü daşa basdılar. Xırdaca lapalar çırpınlaşıb sahilə axışdı. Kəndin üstündən keçən dolu suları döyəclədi. Gurultu ilə başlayan yağış tez də ötüb keçdi. Səma yaralı nəhəng kimi bircə dəfə narıldıyıb susdu (İ.Şıxlı).

İngilis dilində də müxtəlif təbiət hadisələri keçmiş zamanın qeyri müəyyən və bitmiş formaları ilə ifadə olunur. Məsələn:

It was three o'clock. The wind had fallen, the moon was shining over the quiet sea [9,s.79].

İngilis dilində keçmiş tarixi faktlar, məlumatlar perfekt formanı ilə əks etdirilə bilər. Məsələn:

By 1841 Walt Whitman had become a full-time journalist, editing accessfully several papers and writing prose and verse for different journals [7, s.90].

Throughout centuries the Icelanders had continued to write and speak a language but little changed since early times from about the year 1000. Since the orthography had changed even less than pronunciation, the people were still able at

this time - as indeed they still are today to read the poetic and prose texts of their medieval literature (M.Schlauch).

Pekfektde hal və hərəkətin nəticəsi subyektin, həmçinin də obyektin vəziyyəti kimi göstərilir. Perfekt bu halda təbiət təsvirinə xidmət edir. Şer dilində belə təsvirlərə çox rast gəlmək olur.

1. And now reviving from the storm. Scarce had he left his Wonted glow. One shade the more, one ray the less. Had half impaired the nameless grace. Day's roll'd along the orb of light. Again had run his destined race [9, s.90].

Nəzərdən keçirdiyimiz temporal vasitələrin mətndə işləm məqamları bir sıra nəticələr irəli sürülməsinə imkan verir: - Temporal markerlər mətnin zaman birliyini yaratmağa və/və yaxud onun davam etməsinə yardım edir - Temporal markerlər mətni yaradan müəllifin ümumi niyyəti çərçivəsində mənəyaradıcı funksiya daşıyır. - Temporal markerlər mətnyaradıcılığı prosesin praqmatikasını və kommunikativ spesifikasiyasını əks etdirir. Məsələn, mətnin informasiya komponentləri kimi bu vasitələr mətnə yeni informasiya daxil edilməsinə, yəni xəbərin mənası və funksiyası ilə bağlı informasiyanın müəyyən hissəsinin qabardılmasına şərait yaradır. - Mətnə eyni zamanda, bir neçə temporal markerin işləm məqamları onların praqmatik baxımdan müxtəlifliyini və həm mətnin daxilində, həm də xaricində fəaliyyət qabiliyyətlərini aşkar edir. Beləliklə, mahiyyət etibarilə, mətn qəbuledicisi üçün bir göstərici rolunu oynayan bu vasitələr müxtəlif informasiya yükünə malikdirlər və nəhayət, insanın müəyyən həcmdə informasiyanı öz yaddaşında saxlamaq qabiliyyətini nəzərə alaraq mətnə qlobal əlaqəliliyi təmin edən koqnitiv funksiya daşıyırlar.

Bədii mətnin temporal quruluşu təkcə ona xas olan sitemdə deyil, həm də zaman münasibətlərini ifadə edə bilən okkazional vasitələrlə də əks oluna bilər. Bəzən okkazional vasitələr mətnə daha güclü funksional yük verə bilər. Bəzən temporallıq anlayışını verən müəllif keçmiş və indiki zaman formalarını bir-birilə qarışdırıb özünəməxsus bir vasitə yaradır. Buna misal olaraq A. Krirtinin “The A.B.C. Murders” zamanından bir parçaya müraciət edək:

Would you like to tell me where you were yesterday, Asher? I'm with good friends. We're in Seven Stars and then Red Dog. He stumbled and hurried on. Dick Willios - He was with me, old Curdie, George and Platt and a lot of boys. I want you not to approach Alice Here, the identification of past and present forms is not only a feature of the battle, but also serves to reflect the reality of truth in time. creates an easier learning environment [9, s. 89].

Müşahidə göstərir ki, Past Continuous zaman forması ilə indiki zamanı əks etdirmək mümkündür. Sintaktik əlaqə üsulları tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu planda mətndə yardımcı amil kimi ilk növbədə təkrarları göstərmək lazımdır. Mətndəki təkrarlar özünəməxsus bir sistem yarada bilirlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur. Təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlü yükə xidmət edən bir üsul kimi üzə çıxır.

1. I rest on Saturday mornings. If it's not Saturday, I wander up and down the solid streets of Woolworth, as I did when I was young and prominent. On the shelves there is a pleasant dispersion of objects, which I now perceive and use with a certain detachment, since this corresponds to my consciousness. state of life [31, s.78].

2. Sometimes, when the opportunity arises, on a Saturday morning my friend Kathleen, who is a Catholic, says mass for my soul, and then I am present, as it were, in church. But more often than not, on Saturdays, I enjoy the solemn crowds with their aimless ... those who squeeze past the stalls and stalls, who pick up, buy, steal, touch, desire and stare at the goods. I hear cash registers, I hear change, and tongues, and children wanting to hold and have [7, s.87].

Bu formalar kompozisiya, əsas fikrə, mistika və reallığın toqquşmasına, kontaktlıq və distantlığa, “indi” və “onda” anlayışlarına xidmət edir, onların dildə əks etdirilməsini təmin edir. Müxtəlif fokusların ümumiliyi uzaq təkrarlar vasitəsilə həyata keçirilir.

We look lovely (uşaqlıq şəklində, fotosunda görünüş-A.B.) and it was na great day at the time but I would not care for it all over again. I don't think we were any of us so lovely as we look in it.....each reflecting, fearlessly in the face of Georges camera the glory of the world, as if it would never pass [6, s.78].

Təkrar iki zaman planının sintezini həyata keçirir, həm də zaman dağıdıcı bir qüvvə kimi təsvir edilir. Ancaq fikirlər, gizli ehtiraslar aşkarlanır. Bədii zaman mexanizminin aşkar edilməsi onun mətnin informaticlik, gizli məna və s. kateqoriyaları ilə əlaqəsini göstərir. Onların üzvlənmə xüsusiyyətlərinə baxmayaraq müxtəlif əlaqələr bədii mətnin monolitliyinə gətirib çıxarır, bu əlaqələrə misal olaraq sintaktik paralelizmi, müxtəlif təkrarları, leksik vasitələrin tenidən mənalandırılması və s. göstərmək olar. a) Temporal terminologiya haqqında Yuxarıda zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiyanın çox şaxəli olması ilə bərabər, həmin terminologiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlərin olduğu barədə danışmışdıq.

Temporal leksikanın tədqiqinə həsr edilmiş araşdırmaları nəzərdən keçirdikdən sonra, bu tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunmuş dilçilik ədəbiyyatında yer almış temporal terminologiya, yeni zaman anlayışı üçün istifadə edilən terminlər nəzərdən keçirəcəyik. T. Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və lingvistik mahiyyətinə həsr etdiyi məqaləsində “zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti”, “lingvistik zaman”, “dil zamanı formaları” terminlərindən istifadə edir. “Лингвистический аспект категории” və “лингвистическое время” terminlərini sinonim kimi işlədən müəllif yazır: “Zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti və ya bədii zaman dedikdə biz həmin kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətinin dil vasitələri ilə ifadə üsullarının bütün məcmusunu nəzərdə tuturuq”. Müəllif “языковые временные формы” dedikdə zaman münasibətinin dildə müxtəlif ifadə üsullarını (morfoloji, sintaktik, leksik, kontekstual) nəzərdə tutur. “Bədii zaman” anlayışının terminin tamamilə başqa mənada işlərdən M. Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir.

M. Makovski bədii zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir:

1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi bədii zamanın öyrənilməsi;

2) dildə zamanın ifadəsinin(məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyilə) tədqiqat edilməs. Məqalədə “bədi zaman” belə bir tərif verilir: temporallıq leksiksemantic sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşik “temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv(real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikası ilə, yeni konseptual və preceptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır”.

“Bədi zaman” termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi başa düşülür. “Qrammatik zaman” terminin mənə yükünü, fikrimizcə, ənənəvi nöqtəyinzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu daonunla izah edilməlidir ki, “qrammatika” zaman termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. “Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir”.

Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa spzlər desək, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” terminin ilkin mənə tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir.

XX əsrin sonlarında meydana gələn temporallıq temni latın dilindəki tempus “zaman” sözündəndir. Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində “temporallıq” termininə təsadüf edilmir. Tədqiqatlardan o da aydın olur ki, “temporallıq” termininin özünün ehtiva etdiyi mənə yükündə də müxtəliflik nəzərə çarpır. “Bədi zaman” isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən “ikinci dərəcəli” anlayış kimi izah edir: bədi zaman “öz-özünü “dərk edən” təsvir edən dildir, bədi zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və

ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir”.

Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa spzlər desək, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” terminin ilkin mənə tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir. XX əsrin sonlarında meydana gələn temporallıq temini latın dilindəki tempus “zaman” sözündəndir. Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində “temporallıq” termininə təsadüf edilmir. b) bədii zaman kateqoriyası Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı E.V.Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik.

“Dil zamanı” anlayışını bütövlükdə “temporallıq” olaraq qəbul edən tədqiqatçı həmin terminin mənə tutumunu bir qədər genişləndirir. Felin zaman formalarını dəqiqləşdirən və ya müşaiət edən, bu formaların qrammatik mənaları ilə oxşar mənalar ifadə edən leksik zaman göstəriciləri, yaxud zamanın leksik göstəriciləri anlayışı XX əsrin 60- cı illərinin sonlarında etibarən dilçilik ədəbiyyatında istifadə edilməyə başlanır. Həmin anlayışın meydana çıxması A.V. Bondarokonun funksionalsemantik kateqoriyalar və E.V.Quliqa və E.İ.Şendelsin leksik-qrammatik, yaxud qrammatik-leksik sahələr haqqında nəzəriyyələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, belə sahələrin strukturu nüvə və ya mərkəzdən, üstəgəl onunla qarşılıqlı əlaqədə olan periferiyadan ibarət olur.

Sahənin strukturundan nüvə və ya mərkəz funksiyasını qrammatik kateqoriyalar, periferiya funksiyasını leksik.Çox vaxt leksik və leksikqrammatik vasitələri bir-birindən fərqləndirmədən ümumi şəkildə leksik vasitələr adı altında təqdim etmişlər.

2.4. Keçmiş bitmiş davamedici zaman

Keçmiş zaman formaları istər ingilis dilində, istərsə də digər dillərdə bitkinlik, davamlılıq, təkrarlıq və nəticəlilik mənalarını ifadə edə bilər, fərq yalnız bundan ibarətdir ki, ingilis dilində bu mənalar tamamilə felin leksik xarakterindən və kontekstdən uzaqdır.

Kontekst bu və ya digər zaman formalarının ikinci dərəcəli mənalarını aşkara çıxarmaqda müəyyən rol oynaya bilər. Məsələn, təkrarlılıq xüsusi zaman forması ilə və kontekst xaricində ifadə olunur, lakin həmin tərz mənasını müəyyən kontekst daxilində davamlı keçmiş zaman forması da kəsb edə bilər, bu halda kontekstin rolu ingilis dilindəkindən tamamilə fərqlənir. İngilis dilində kontekst, əsasən, həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Keçmiş bitmiş davamedici zaman forması aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. İnkklusiv işlənmə - keçmişdə müəyyən vaxtdan və ya hərəkətdən əvvəl başlanmış, bir müddət davam etmiş və həmin vaxtda da davam edən hərəkətləri bildirmək üçün. Bu halda hərəkətin davam müddətini göstərmək üçün “for”, başlanğıcını göstərmək üçün isə “since” sözünü işlədilir.

Madeleine had been reading mystery novels for several years before she discovered the works of Agatha Christie [8, s. 89].

2. Eksklusiv işlənmə - keçmişdə baş verib müəyyən müddət davam edən, lakin həmin anda davam etməyən hərəkətləri bildirmək üçün, məsələn:

He felt tired as he had been playing football for several hours [2, s.67].

Keçmiş bitmiş davamedici zaman keçmişdə başlayan bir hərəkətin keçmişdə başqa bir vaxta qədər davam etdiyini göstərir. Keçmiş bitmiş davamedici zaman had been + felin indiki iştirakçısı (kök + -ing) ilə qurulur. Keçmişdə başlayan və indiyə qədər davam edən bir hərəkəti bildirən indiki bitmiş davamedici zamandan fərqli olaraq, keçmiş bitmiş davamedici zaman keçmişdə başlayan, keçmişdə davam edən və eyni zamanda müəyyən bir zamanda bitən bir şeyi bildirən fel zamanıdır. Məsələn:

1. *I had been struggling with tears for some time and I let them flow freely.*

2. *I had been working at the company for five years when I got the promotion [32, s.194].*

3. *Keçmiş bitmiş davamedici zamanda “When, for, since və before” istifadə edilir.*

4. *We had been walking three miles a day before he broke my heart [32, s.158].*

5. *I had been working hard, so I felt that I deserved more money [31, s.94].*

Keçmişdə başlayan bir hərəkət bir müddət davam etdi və keçmişdə müəyyən bir an əvvəl bitdi:

We had been working hard and managed to finish the project in time. [50,s.164].

Keçmişdə başlayan bir hərəkət bir müddətdir davam edir və keçmişin müəyyən bir nöqtəsində hələ də davam edir:

Her voice started to tremble. I did not realize what a hard time she had been having [31, s 69].

İngilis dilində keçmiş zamanın bitib davam edən forması ilə keçmişdə müəyyən bir andan əvvəl başlanmış, danışığı vaxtına qədər davam edən və həmin anda da davam etməkdə olan hərəkətlər ifadə olunur.

Biz güman edə bilərik ki, yalnız kontekstdəki digər vasitələr qəbulediciyə mətndəki real vəziyyəti ardıcıl anlamağa, onun zaman istinadını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Lakin geniş qəbuledicinin oxucunun mətndəki hadisələri, onların zaman istinadlarını anlaması ardıcılığını müəyyənləşdirən digər vasitələr də mövcuddur. Rəngarəng zaman və məntiqi mənalara malik zaman semantikalı sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar və digər vasitələr mətnin temporal sahəsini təşkil edən mətn simvollarının kodlaşdırılması və açılması zamanı dil şüurunda məhz bu cür marker və yaxud açar rolunu oynayır. Praktiki dil materialının təhlili ingilis dilində təhkiyəli mətnlərdə zamanın əlavə ifadə vasitələrinin geniş şəkildə işlənməsini göstərir. Bu vasitələr müəllifin niyyətinə uyğun olaraq mətnin temporal sahəsini struktur cəhətdən nizamlayır və bəzən, hətta məzmun-zaman emfazasının yaranmasına xidmət edir:

III FƏSİL

KEÇMİŞ ZAMANIN KOMPOZİSİYA - ÜSLUBİ FUNKSİYALARI

3.1 Keçmiş indefinit zaman

Tək bir hərəkəti ifadə etməyə xidmət edən keçmiş indefinit zaman (Past Indefinite Tense) təcrid olunmuş keçmiş adlandırır. Tək hərəkət keçmiş indefinit zaman ilk növbədə simvollar baxımından baş verir. Rəvayətçinin planında tək bir hərəkət ardıcıl və ya eyni vaxtda həyata keçirilən hərəkətlər silsiləsində birləşir. Xüsusi material mətn elementlərinin müxtəlif strukturlara çoxmərhləli daxil olmasını izləməyə və bədii mətndə keçmiş indefinet zamanının semantikasını başa düşməyə imkan verir. Verilən nümunələrdə simvollarından istifadə olunur. Birbaşa ünsiyyət səviyyəsində (nitq səviyyəsi) keçmiş indefinit zaman maddi reallıqda korrelyasiyaya malikdir. Bununla belə, təhlil edilən ifadələr daha yüksək təşkil olunmuş sistemin - bədii mətnin tərkib hissəsidir, burada konkret denotasiya ilə belə birbaşa əlaqə yoxdur. Bu, formanın temporal sistemdən çıxması demək deyil, formanın fərqli funksiyasına şəhadət verir və bu keçmiş indefinit zamanın başqa səviyyədə inteqrasiyasının nəticəsidir.

Sənət əsərinin obyektə təkə bilavasitə təkrarlanan özəllik deyil, eyni zamanda bütün reallıq olduğundan konkret denotativ olub-olmaması, personajların qavrayışı ilə, müəlliflə müasir oxucu arasında heç bir kəsişmə yoxdur. Bu əsərlərdə təsvir olunan bütün hadisələri keçmiş kimi qəbul etmək olar. Lakin bu mülahizə vacib deyil, hətta müasir insan baxımından hadisələri keçmiş kimi qəbul etmək mümkün olmayan yerlərdə də zaman formasının mənasında dəyişikliklər baş vermir. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii və qrammatik zamanın strukturunda ciddi fərq var. Bu keçmiş indefinit zamanının indiki zamanın oriyentasiya oxu ilə bir qədər əlaqənin kəsilməsi ilə bağlıdır. Bütün növ-zaman formaları bilavasitə və ya dolayısı ilə indiki zamanın oriyentasiya oxunun sıfır vektoru ilə, ənənəvi terminologiyada - nitq anına aiddir. Bədii zaman üçün belə bir istinad nöqtəsi əhəmiyyətsizdir. Bədii mətnin bütün temporal sistemi daha çox hadisələrin cərəyan etdiyi keçmişin hansısa şərti məqamına yönəlib.

Bədii zamanın, eləcə də qrammatik zamanın başqa formalarının yaradılmasında vahid hərəkətin keçmiş indefinit zaman rolu təqvim vaxtını ifadə etmək deyil (bu funksiya leksik vasitələrlə yerinə yetirilir[19,s.36]. Keçmiş indefinit zaman hadisələrin əlaqəsini qurur, süjet konturunda qurulmuş bir sıra hadisələrin yaradılmasında iştirak edir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

Təhlil olunan keçiddə zaman bir istiqamətliyi ilə xarakterizə olunan obyektiv zamandan fərqli olaraq çoxistiqamətlidir. Söyləyicinin temporal mövqeyi nöqtəyindən bütünlük parça keçmişə səyahəti təmsil edir. Riyazi məntiq nöqtəyindən bütünlük asimetriya və tranzitivlik münasibətləri kimi formalaşan müvəqqəti nizamlanma münasibətləri pozulur. Səbəb-nəticə əlaqələri qarşılıqlı yönümlüdür, onların iyerarxiyasını qurmaq mümkün deyil. Kompozisiyanın bütövlükdə tərkibi elədir ki, araşdırmadan başlayır. Hərəkətlər keçmişə ətraflı qayıdış yolu ilə inkişaf etdirilir.

Yuxarıda təsvir olunan bədii zamanın xüsusiyyətləri onun ifadə vasitələrindən biri kimi qrammatik zamana qədər uzanır. Bununla belə, bunlar müxtəlif müvəqqəti formalarlardır və bir forma üçün invariant, digəri üçün qeyri-invariant ola bilər. Deməli, qrammatik zaman üçün temporal düzülmə xüsusiyyəti dəyişməzdir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Keçmiş indefinit zamanın kompozisiya üslubi funksiyalarının təsnifatı materialın təhlili əsasında üç funksiyasına fərqləndirilir - povest, təsviri və dramatik.

Hekayə funksiyası keçmiş indefinite zaman formasının ən xarakterik funksiyasıdır. Bütün nümunələrdə hekayəni bir istiqamətdə hərəkət etdirən hərəkətlərin ardıcılığını görürük. Zaman oxunda hərəkətlər ciddi qaydada təşkil edilir. Təhlil edilən nümunələrin hər birində təsvir olunan zaman seqmenti diskretdir və təsvir olunan hadisələrlə ölçülür. Yəqin ki, dialektikadan danışmaq daha düzgün olardı.

Təhkiyə üslubi funksiyası bir istiqamətdə inkişaf edərək zaman obrazında bir kateqoriya kimi iştirak edir. Burada bədii zaman obyektiv zaman qanunlarına tabedir: o, biristiqamətlidir və daimi yönümlü dəyər kimi təmsil oluna bilər. Təhkiyə zamanı keçmiş indefinite zaman üçün hərəkətlərin ardıcılığını qorumaq vacibdir. Təhkiyədə

keçmiş indefinite zamanlı keçidlər bir-birinin ardınca gedən hadisələrin ardıcılığının yaratdığı dinamizmlə xarakterizə olunur. Fərqli nümunələrdə hərəkətin sıxlığı fərqlidir. Bununla belə, hekayənin təbiəti. Bu funksiya təsviri pi istifadə edərkən daha çox hərəkət sıxlığını təmin edir. Birinci mürəkkəb cümlənin strukturunda (1-ci hissə) hərəkətlərin ardıcılığını konkretləşdirən və aydınlaşdıran birləşmənin varlığı təyin olunur. Bu birləşmə ardıcılığı deyil, eyni vaxtda əlaqəni ifadə edir. Ardıcıl hərəkətlər seriyasındakı ilk iki hərəkət eyni vaxtda həyata keçirilir.

Təhkiyə funksiyasındakı keçmiş infinitive zaman bizi obyektiv dünyanın faktlarının təkliyinə yaxınlaşdırır. Müəllifin özünü fərdiləşdirməsinin yollarından biri də qurulmuş obrazların vəhdətində həll olunur. Beləliklə, qrammatika bu halda fel formaları - rəvayətin “fərdləşməsi” məzmunu baxımından müəyyən vəzifələrə xidmət edir. Fərdiləşdirmə mənaların mümkün ümumiləşdirilməsi, empirik reallığın müəyyən modelinin yaradılması ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu, təhkiyə funksiyasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Keçmiş infinitive zaman povestinin qrammatik formaları müəyyən həyat vəziyyətini ən konkret şəkildə təsvir edir. Povestinin epik xətti səbəb əlaqəsini ortaya qoyur.

Bütün bunlar müəyyən dərəcədə kontekstin avtosemantikliyə meylini izah edir. Təhlil edilən halların hər birində reallığın ümumiləşdirilmiş modeli yaradılır, reallıqlar dünyasının konkret seqmenti qurulur. Fərdiləşdirmə təsvir olunan vəziyyətin tam mənalı linqvistik ifadəsi ilə asanlaşdırılır.

Feilin qrammatik formaları hərəkətin keçmişə aid edilməsini ifadə edir, bununla da real zamanla toqquşmaya girir. Eyni vaxtda iki plan yaradılır: təsvir olunan hadisələr müasir insan baxımından qeyri-mümkündür və ona görə də gələcək üçün onlara aid edilir, digər tərəfdən isə danışan baxımından keçmiş kimi təqdim olunur[19, s.137]. Qavramanın sərhədi var - bir tərəfdən personajlar, digər tərəfdən müəllif və oxucu. Burada ünsiyyətin iki səviyyəsində qrammatik fel formaları arasındakı məna fərqi bilavasitə ünsiyyət baxımından və süjet baxımından açıq şəkildə görünür. Birbaşa ünsiyyət baxımından felin formaları ilə ifadə olunan zamanın linqvistik kateqoriyası empirik zamanla əlaqələndirilir. Süjet səviyyəsində bunlar heç biri ilə əlaqəli olmayan sırf əlaqə kəmiyyətləridir. Təsviri funksiyada

keçmiş infinitive zaman subyektin keyfiyyət xarakteristikasını ifadə edir: subyektə aid edilən hərəkət və ya vəziyyət kvalifikasiya mənasını qazanır.

Çox vaxt təsvir funksiyasında işarənin, vəziyyətin və ya onların formalaşmasının mövcudluğunu göstərən birləşdirici fellər görünür, onların arasında işlənmə tezliyinə görə xüsusi yer “to be” feli tutur. Çox vaxt bu fel özünün əsas mənasında “mövcud olmaq” mənasında işlənir. Əhəmiyyətli bir qrup obyektin və ya şəxsin məkanda mövqeyini göstərən fellərdən ibarətdir. Təsvir funksiyasında daxili leksik şərtiliklə yanaşı, tərkibində keçmiş infinitive zaman olan kontekstin struktur şərtiliyi də mövcuddur. Əsasən baş verən predikat növü nominal predikatdır. Mürəkkəb nominal predikatın geniş yayılması onun semantikasi - subyektin xüsusiyyətlərinin, keyfiyyətlərinin, xassələrinin və ya vəziyyətinin ifadəsi ilə izah olunur.

“I passed his father on the street yesterday. He hates Laughter. He hates mebecause he struck me” [41, s.180].

2. *“Tonight would you mind having only eggs? Tomor row I'll have everything organized to suit you. Unfortunately the cook went off yesterday” [29, s.93].*

3. *“Well, I can go away. Where to?” Anywhere. I've got money of my own. My mother left me twenty thousand pounds in trust, and I know Clifford can't touch it. I can go away” [28, s.104].*

Bu nümunədə müəllif niyyəti mətn informasiyasının göstərilmiş hissəsinin təşkilində zaman semantikasına malik bir sıra sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar vasitəsilə ifadə olunur. Bu amil mətni təşkil edən cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri ilə birgə zaman axınının tədricən hərəkəti effektini yaradır və qəbuledicinin fikrən də olsa gözləri önündə səhər erkən günəşin doğması və yeni bir günün başlanması ilə əvəzlənir (early in the morning, and, the sun, now, and then, a day). Bu və bu tipli temporal markerlərin mətnyaradıcı rolu onların spesifik bir məqamda işlənməsidir. Bu məqam mətnötürücüsünün niyyətinə uyğun qəbuledicinin bu və ya digər zaman formasının əsas kateqorial mənasının reallaşmasını birmənalı şəkildə fiksasiya etməli olduğu vaxt baş verir. Zaman semantikalı ifadələrin mənası mətndə bir hadisənin zamanı haqqında digər hadisənin zamanına münasibətdə üzə çıxır və ikinci hadisə yalnız mətnin bir hissəsinin başa çatmasından sonra məlum olur. Mətndə istifadə

olunan temporal vasitələrdən bəziləri and, now və and then felxəbərin mənası daxilində hərəkət etməli və məndaxili lokal əlaqəliliyə də təkan verərək, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, foregrounding mətnyaradıcı funksiyasını həyata keçirir. Bu hadisənin linqvistik mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən vasitələrin işlənməsi sayəsində dilin hər hansı bir elementi diqqət mərkəzinə çevrilir. Nəzərdən keçirdiyimiz mətnin sonuncu komponentlərindəki empatik and then yalnız zaman ardıcılığına deyil, həmçinin yeni bir hadisənin mətnin informasiya strukturuna daxil edilməsinə də işarə edir. Burada, hətta, empatik and then ingilis cümləsində tez-tez təsadüf olunmayan xəbərin ellipsisləşməsinə də şərait yaradır. Eyni sözlər now zərfinə də şamil edilə bilər. Burada faktiki olaraq now iki funksiya, yeni temporallığa işarə və hadisələrin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıc göstəricisi funksiyasını yerinə yetirir.

Müxtəlif səviyyəli elementlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində mətnin müəyyən hissələrində müəyyən dəyərlər toplanır. Kontekstin bu ümumi mənası qrammatik formanın mənasını özünə tabe edir. Yaradılmış bədii zaman xətti boyunca forma yükü ikiqat müvəqqəti ifşanın ötürülməsində - keçmiş zamanla indiki zamanın toqquşmasında yatır. Kontekstin digər elementləri ilə birlikdə dramatik keçmiş infinitive zaman oxucunu təsvir olunan hadisələrə cəlb edir, oxucunun zaman sistemini və personajların hadisə vaxtını əhatə edir. Epik vaxtı oxucuya öz təcrübəsində verilən fərdi zaman kənara çıxara bilər. Məkan və zamanın obyektiv reallığı sanki yaranır. Zaman dəyərlərinin bu oyunu zamanları birləşdirməyə cəhd kimi baxıla bilər. Formanın kompozisiya yükü yalnız ikiqat vaxtlı ekspozisiya yaratmaqdan daha genişdir. Zamanın mənalılığı həm də ona görə də arta bilər ki, tam zamanında təsbit edilməyən təkrarlanan, ümumiləşdirilmiş hadisələr bu və ya digər aktyorun şəxsiyyəti ilə əlaqələndirilməyə başlayır və onun daimi xüsusiyyətlərinin qiymətini alır.

Dramatik əsərin keçmiş infinitive zamanın kompozisiya yükü həm də iki mətn alt sisteminin inteqrasiyasındadır: bu formanı ehtiva edən seqmentlər təkcə rəvayətçinin planının xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də personajların planının xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur və müəyyən bir məzmun daşıyır.

Keçmiş infinitive zamanın bədii mətnlərdə təhlili sübut edir ki, qrammatik quruluş bədii funksiyasına görə neytrallıqdan uzaqdır. Mətnin qrammatik quruluşunun bədii funksiyalarının üzə çıxarılması mətnin daşdığı estetik məlumatların zənginliyini dərk etməyə, fəaliyyəti dərk etməyə kömək edir. Keçmiş infinitive zamanın dramatikliyə ötürdüyü müvəqqəti münasibətlərin təbiəti, onlarla eyni olmasa da, çoxşaxəli kontekstlə sıx bağlıdır. Keçmiş infinitive zaman dramatik iki və ya daha çox situasiyanın yaradılmasını əhatə edir. Bir situasiya bu vəziyyətin kontekstində maddiləşir. İkinci situasiya və situasiyalar bədii söz dünyasından reallığa yönəlmiş proyeksiyaya əsaslanır və ya müəllifin ümumiləşdirilmiş mənzərə yaratmaq cəhdi ilə əlaqələndirilir. Bu ikinci zirvə qrammatik forma ilə kontekstin mənasının qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir ki, bu da təklik və çoxluq vəhdəti, keçmiş və indiyə eyni vaxtda münasibəti ilə səciyyələnilir.

3.2. Keçmiş davamedici zaman

Keçmiş davamedici zamanın təhlilində, eləcə də keçmiş bitmiş və keçmiş davamedici bitmiş zamanın təhlili zamanı kompozisiya funksiyalarının özləri ilə yanaşı, struktur-mətn funksiyaları da nəzərə alınır. Keçmiş infinitive zamandan fərqli olaraq, bu formalar aparıcı deyil. Keçmiş davamedici zamanın, keçmiş bitmiş və keçmiş davamedici bitmiş zamanın formalarının üç struktur və mətn funksiyası var:

- ifşa funksiya
- birləşdirici funksiya
- yekun funksiya

1. *He was thin and rather stooping, with sandy hair; except when he was being pedantic, he could not be called bad looking, (...) but he was being pedantic a good deal of the time [49, s.173].*

2. *There was a low rail, set a few feet back on the near side of the grille, and behind the bars could be dimly seen, at a higher level upon a dias, an altar set sideways to the room. Two long white curtains, drawn back now to reveal the scene,*

hung from a brass rail which traversed the grille. Near the altar a small red light was burning. An annihi lating silence came from within [37, s.221].

Keçmiş davamedici zamanda təsvir funksiyası formaya xas olan qrammatik semantikanı saxlayır və öz üslub potensialını reallaşdırır. Forma subyektin keyfiyyət xarakteristikasının yaradılmasında iştirak edir - ona aid edilən hərəkət və ya vəziyyət kvalifikasiya əldə edir və konnotasiyalara istinad edir. Formanın zaman diapazonu məhdud olan hərəkəti ifadə etdiyinə görə əlamət dəyişkən xarakter daşıyır. Hərəkətin xarakterini bildirən bağ felin morfoloji forması ilə əlamətin və ya vəziyyətin mövcudluğunu bildirən predikatın quruluşunun toqquşması var:

But Kino's brain burned even when he slept, and he dreamed that Coyotito could read and that one of his men could tell him the truth. And in the dream, Coyotito read a house the size of a house, with letters as big as dogs, and played with the book, typing the words. And then darkness covered the page, and with the darkness came evil music again, and Kino trembled in her sleep; and as he moved, Juan's eyes opened in the darkness. Then Kino woke up, woke up from the bad music inside and fell asleep, buried in darkness. Then a voice came from the corner of the house, so quiet that it might just have been an idea... Then Kino might have thought that he had imagined that sound [16, s.89]

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunədə qrammatik və leksik elementlərin maraqlı qarşılıqlı əlaqəsi var. Dövrün xeyli zaman şəraiti, sanki, bu mənanı təkzib edir və forma mənasına baxmayaraq, bu əlamətlərin davamlılığını, dəyişməzliyini vurğulayır. Çərçivə təkrarı keçmiş davamedici zaman forması üçün qeyri-adi olan leksik məzmunə görə əlavə ifadəlilik əldə edir. Sintaktik və morfoloji üsulların çevrilməsi vurğu yaradır. Müəllifin nitqində istifadə olunan təsviri keçmiş davamedici zaman keçmişin dəyər rolunu dəyişə bilər. Formanın hadisələri təsvir etmək qabiliyyəti rəvayətçinin və oxucunun mövqeyini retrospektivdən introspektivəyə çevirir. Bu həm də formanın kommunikativ yüküdür. Formaları sintaqmatik əsasda - ifadəliliyin yaranması, müxtəlif konnotasiyaların yaranması mənbəyidir. Təhlil olunan nümunələrdə qrammatik formaların simmetriyası, keçmiş davamedici zamanın formasının təkrarı donmuş zamanın yaranmasına kömək edir.

Keçmiş infinitive və keçmiş davamedici zamanın istifadə sahəsinə köçürülməsi, terminal feillərin və ya ikili növ xarakterli fellərin istifadə edildiyi denotativ mənada dəyişikliyə səbəb olur. Bu hallarda qrammatik sistem forma seçiminə ciddi məhdudiyyətlər qoyur. Keçmiş davamedici zamanın təsviri funksiyasını həyata keçirmək üçün bizə əlverişli kontekst lazımdır:

- 1) təsvirin keçmiş infinitiv formaları ilə müqayisə;
- 2) ətraf mühit;
- 3) kompozit [19, s.168];

Keçmiş davamedici zaman formasının bu cür paylanması subyektin keyfiyyət xarakteristikasının dəyərinin aktuallaşmasına kömək edir. Formanın kompozisiya yükü həm də hərəkətin sıxlığının, povestin ritminin dəyişməsində özünü göstərir. Filmdəki kimi bir-birini əvəz edən kadrlar dayanır. Vaxt axını gecikir. Son keçmiş davamedici zaman müstəqil olaraq süjeti təşkil edə bilmir. İzolyasiya funksiyası anlayışı yuxarıda müzakirə olunan funksiyalara şamil edilir.

Keçmiş davamedici zamanın variantlarının və funksiyalarının təhlili bu formanın əhəmiyyətli bir polisemiyasını göstərir. Formanın müxtəlif variantları və funksiyaları geniş konnotasiya mənalara malikdir, hərəkətin sıxlığını dəyişir, məkan-zaman perspektivinin, çoxlu baxışların yaradılmasında, empatiya, plastiklik və dinamizm effektinin yaradılmasında iştirak edir.

Formanın kompozisiya və üslub funksiyaları onun qrammatik semantikasını ilə müəyyən edilir və onun kompozisiya və üslub potensialının nitqdə reallaşmasını təmsil edir. Formanın bu və ya digər variantının mətnə həyata keçirilməsinə xarici və daxili istifadə şərtləri kömək edir: felin leksik mənası, cümlənin və ya abzasın quruluşu. Beləliklə, ifşanın ön hissəsi istifadə olunur. Kompozisiya və üslub potensialı bunlardır:

- mövzunun keyfiyyət xüsusiyyətləri;
- baxış bucağının dəyişməsi;
- empatiya;
- mənzərəli təsvir effekti yaratmaq;
- hərəkətin sıxlığının dəyişməsi;

- zamanın tərsinə çevrilməsinin ifadəsi;
- seriyanın birölcülü / çoxölçülülüyünün yaradılması;
- hadisələrin təkliyinin/çoxluğunun ifadəsi;
- estetik reallıq dünyası;
- dinamik təsvir;
- ifşa funksiyası;
- əlaqə funksiyası [19, s.174];

Keçmiş davamedici zaman formasının struktur-mətn funksiyası ondan ibarətdir ki, hərəkət ekspozisiya kimi, sonrakı hadisələrin proloqu kimi meydana çıxır. Hərəkətlərin ardıcılığı keçmiş infinitive zaman ilə ifadə edilən hərəkətlərin ardıcılığı çıxır. Kontekstual istifadə şərtləri abzasın (onun yuxarı haşiyəsi) və ya yeni mövzunun təqdim olunduğu cümlənin başlanğıcıdır. Keçmiş davamedici zaman təkcə hərəkətin gedişatını səciyyələndirməyə xidmət etmir, həm də yeni vəziyyətə keçid signalı, rəvayətin parçalanması vasitəsidir. Həmçinin ekspozisiya, həm avtosemantik vahidlərdən maksimum istifadə üçün əlverişli şərait yaradır.

Keçmiş davamedici zaman aydın şəkildə müəyyən edilmiş stilistik mənalara malikdir - danışmaq nitqinə təyin olunur. Bu forma rahatlıq toxunuşu gətirir. Əsasən birbaşa nitqdə, düzgün olmayan birbaşa nitqin bütün növlərində istifadə olunur. Müəllifin nitqində baş verdiyi hallarda, onun istifadəsi personajların planı ilə hekayəçinin planı arasındakı ziddiyyəti neytrallaşdırmaq üçün bir signaldır. Beləliklə, linqvistik vahidlərin sistem mənalarının üzərinə konnotativ semiotikanın üslubi, emosional və digər xüsusiyyətləri ilə bağlı əlavə mənalar üst-üstə düşür. Formanın kompozisiya yükü süjet vaxtında əlavə vaxt mərhələsinin yaradılmasından ibarətdir. Keçmiş davamedici zamanın perspektivli olaraq povestin zamanının hərəkətini, hadisələrin ardıcılığının aydınlaşdırılmasını, keçmişin sferasında potensial hərəkətlərin cəlb edilməsini təşviq edir. O, həm də müxtəlif baxışların sintezində iştirak edir və süjetin xətti inkişafına töhfə verir.

Keçmiş davamedici zaman ehtiva edən cümlələr və əvvəlki kontekst arasında əlaqələr olduqca sıxdır. Cümlələrin bir-birinə qarışması müxtəlif linqvistik ifadə tapır. Keçmiş davamedici zaman formanın seçimində həlledici rol oynayan müəyyən

konnotativ konnotasiyaları perspektiv olaraq ortaya qoyur. Keçmiş davamedici zamanın sinonimi əvəzətmənin transformasiyası ilə təsdiqlənir. Keçmiş davamedici zamanın keçmişdə uzunmüddətli gələcəkdir. Keçmiş davamedici zamanın perspektivi:

1) Keçmiş davamedici zamanın perspektivi şəklində istifadə olunan gözlərin leksik təbiətinə görə hərəkətin dinamikliyi;

2) gələcək formalarını müşayiət edən qeyri-müəyyənliyin, hipotetikliyin antonimi kimi hərəkətin müəyyənliyi.

L.Rəhimov, T.Hidayətzadə göstərir ki, keçmiş continuous zaman forması Azərbaycan dilinə indiki zamanın hekayə forması qeyri-qəti gələcək mənanın hekayə forması ilə tərcümə edilir. Məsələn:

I was reading at 5 o'clock paterday – Dünən saat 5-də mən oxuyurdum.

He was always coming to our garden - O, həmişə bizim bağa gəlirdi [39, s.115].

Nümunələrdən də gördüyümüz kimi zaman formaları hələ bitməmiş, dəqiq bir vaxtda və ya müəyyən zaman müddətində davam etdəkdə olan hərəkətləri ifadə edir. Ağıda göstərdiyimiz nümunəyə nəzər yetirək:

1. *Billi was snoring softly where she had left him hours before* [6, s.89].

2. *You were writing letters last night. I remember your telling me* [8, s.78]

Subyektin şüuruna temporallığın xas olduğu ilə bağlı o, obyektlərin - mətnlərin zaman strukturlarını real olaraq qiymətləndirə bilir və bununla da mətn kommunikasiyası prosesində “zaman kəsiyində keçidlər” etmək qabiliyyətinə malikdir. Qəbuledici bu keçidləri ona öz keçmiş təcrübəsindən tanış olan temporal vasitələrin köməyi ilə edir. Bəzi tədqiqatçıların temporal markerlər adlandırdıqları həmin vasitələr hadisələrin cərəyan etdiyi cəmiyyət üçün səciyyəvi temporal-mədəni xüsusiyyətlərin eksplisit şəkildə büruzə verdiyi bədii mətnin elementlərini açmağa bir növ yardımçı olur. Bu temporal vasitələrin tədqiqi hadisənin temporal profili (temporal profile) anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır. C.Harkness tərəfindən temporal profilin geniş tərif verilməmiş və cümlədə onun haqqında informasiyanın xəbər fel formasında təqdim edildiyi göstərilmişdir [2, s.71].

Əlbəttə ki, bu müddəanın doğruluğuna şübhə etməyərək, eyni zamanda belə bir fikir irəli sürmək istərdik ki, zəruri olduğuna baxmayaraq, feilin tərz-zaman formasının ehtiva etdiyi informasiya heç də həmişə kifayət deyil. Məsələ ondadır ki, cümlənin fel-xəbərini mənasına eyni zamanda bir sıra parametrlər, o cümlədən qrammatik zaman, formanın tərz xüsusiyyətləri və digərləri təsir edir. Bu parametrlər müəyyən mətn çərçivəsində mövcud olaraq məzmun komponentləri temporal vasitələr olan kontekst ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Güman etmək olar ki, istinad nöqtəsinə istiqamətlənmiş zamanı göstərərək hərəkət, adətən, kommunikativ situasiya ilə şərtlənən müəyyənliklə səciyyələnəlməlidir.

Həmin fikir təhkiyəli mətnin təşkili və qavranılmasında kontekstin vacibliyinə dəlalət edir. Lakin real təhkiyə şəraitində sırf feil zamanının morfoloji əlamətləri bir çox hallarda cümlənin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Məsələn, *Robert Jordan watched her climbing lithely up to his lookout post, the sauk over her shoulder, the bucket in one hand, her cropped head bright in the sun.* [54, s.286]. Burada feilin (watch) göstərilən formasının onun hansı mümkün lüğəvi mənasını (bir müddət və yaxud əvvəldən sonadək seyr etmək) ifadə etməsi məlum deyil.

3.3. Keçmiş bitmiş zaman

Bədii vaxt yaratmaq baxımından keçmiş bitmiş zaman eksklüzivinin funksiyası nədir? Bu formanın istifadə edildiyi hər hansı bir keçiddə keçmiş bitmiş zaman bizi keçmişə aparır. Hərəkətin kəmiyyət tərəfi vacib deyil. Keçmiş zamanın oriyentasiyasının əsasının sıfır vektorundan olan məsafə nəzərə alınmır. Keçmiş bitmiş zamanın povestə daxil edilməsi hadisələrin xronoloji ardıcılığının pozulması, zamanın yerdəyişməsi, zamanın tərsinə çevrilməsi - bədii zamanın əlamətlərindən birini keçmiş bitmiş zamanı, eksklüziv tək hərəkət birölçülü vaxtı ifadə edir. Sitat edilən parçalarda hamısında hərəkətlər universal zaman çərçivəsinə uyğun gəlir. Müvəqqəti münasibətlərin iyerarxiyası açıq şəkildə dəstəklənən və səbəblərdən istifadə etməklə ifadə edilir. Keçmiş bitmiş zaman aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- 1) keçmiş zamanın əsas oriyentasiyasının sıfır vektoruna münasibətdə üstünlük;
- 2) haqqında əsas oriyentasiyanın sıfır vektorunun daxil edilməsi hərəkət müddətində vaxtın keçməsi;
- 3) hərəkətin təkliyi;
- 4) ilə əlaqədar retrospektiv fəaliyyətlə əlaqə saxlayan keçmiş zamanın oriyentasiyası əsasının vektor sıfıra endirilməsi;
- 5) fəaliyyətin vaxtında lokallaşdırılması.

1. She was the daughter of a cloth merchant who had acquired the money and the hatred of the Limeans within a stone's throw of the Plaza [42, s.39].

2. Side by side they watched Scobie cross the road to the police van. He had taken more whisky than he was accustomed to and perhaps that was what made him stumble [30, s.152].

Bu transformasiyalarda vektor sıfırdan əvvəlki dövrdə başlayan hərəkətin sıfır vektorunu da tutduğunu göstərir. Bədii zamanın yaradılması baxımından boşluq keçmiş bitmiş zamanın bir istiqamətliyi pozulması ilə xarakterizə olunur - burada vaxt geri çevrilir. Zamanla geri dönmə yalnız müəyyən kontekst olduqda başa düşülə bilər. Bu kontekstdən aydın olur ki, adətən keçmiş infinitive zaman formalarının köməyi ilə həyata keçirilən süjetin irəliyə doğru hərəkəti (keçmiş bitmiş zaman əsasən elə bir mühitdə olur) kəsilir və zaman dəyişikliyi baş verir. Özünəməxsus şəkildə, zamanla geri dönmə, yəni hərəkətin vaxtında məcburi lokallaşdırılması və hərəkət müddətinə sıfır vektorunun daxil edilməsi ilə müəyyən edilir.

1. She made a pretext for bringing in Roy's name with the first words she spoke: and I thought how we had all done the same, in love [40, s.138].

2. He was not attractive to women, but nevertheless it had happened to him now and again to receive sultry looks and the rest of the pre bedroom signals from them [49, s.78].

Kompozisiya-stilistik prinsipə görə keçmiş bitmiş zaman retrospektivi, keçmiş bitmiş zaman effektiv, keçmiş bitmiş zaman povesti və üç struktur-mətn funksiyası fərqləndirilir - ekspozisiya, birləşdirici və yekun.

PP-nin retrospektiv funksiyası bədii zamanın modelləşdirilməsində formanın iştirakı ilə sıx bağlıdır. O, hadisələrin xronoloji ardıcılığının qurulmasından deyil, hər cür assosiativ əlaqələrin yaradılmasından, müxtəlif zaman planlarının bir-birinə toxunmasından ibarətdir. Özü keçmiş bitmiş zaman olan semantik kompleks reallığın əhatə dairəsini öz genişlənməsi istiqamətində dəyişir.

Now Kino's chest was filled with wild fear, and, as always, anger got the better of fear. The film hit him in the chest, where his knife was hanging from a rope, then jumped up like an angry cat, jumped at the dark creature, which he knew was in the corner of the house, and spat. He felt the chunk, stabbed it and ran away, stabbed again and felt his knife go through the chunk, then his head was struck by lightning and exploded in pain. There was a soft noise at the door, a moment of footsteps, and then silence [34, s.89].

Bu çoxkomponentli mətnin formalaşmasında bir sıra formal əlaqə vasitələrinin iştirakı aydın görünür. Lakin zaman müstəvisində “and”, “then”, “for a time”, “now” kimi temporallıq göstəriciləri mətndəki ikonik ardıcılığı təmin edir. Bu temporallıq göstəriciləri mətndə hadisəni zaman çərçivəsində yerləşdirərək hadisənin artıq baş verdiyini, hal-hazırda cərəyan etdiyini və daha sonra olacağına işarə edirlər. Qeyd edilən temporal vasitələr “and”, “then” və “now” müasir terminlərdən istifadə etsək, foregrounding -yəni, yeni informasiyanın daxil edilməsi kimi mətnyaradıcı funksiyanı həyata keçirir. Cümlənin əvvəlində işlənən temporallıq göstəricilərinin bu tip funksiyası diqqəti xüsusilə cəlb edir belə ki, mətnin formalaşmasında həlledici rol oynayan “then” zərfi həm əvvəlki kontekstə istinad edərək diqqəti keçmişə yönəldir və eyni zamanda, yeni informasiya göstəricisinə çevrilərək mətnin sonrakı inkişafına təkan verir.

Mətndə “now” zərfi də temporallıq göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də məntiqi əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir və təhkiyə boyu fikir ardıcılığında yeni mərhələyə işarə funksiyası daşıyır. “And” bağlayıcısı nəzərdən keçirdiyimiz mətnin əvvəlində yeni informasiya göstəricisi kimi çıxış edir. Mətnin sonuncu komponentlərindəki empatik “and then ” yalnız zaman ardıcılığına deyil, həmçinin yeni bir hadisənin mətnin informasiya strukturuna daxil edilməsinə işarə edir. Mətnin məzmun cəhətdən təşkili

məsələsində İ.Galperinin təhkiyəli mətnin məzmununa və yaxud ondakı informasiyaya semantik, diskursiv-praqmatik və koqnitiv aspektlərin birləşməsi kimi yanaşmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik. [6, s.139] T. Givona görə, mətnin daxili strukturu bir neçə amil, o cümlədən mövzu və iştirakçı birliyi (topics-participants continuity), zaman birliyi (temporal continuity), məkan birliyi (spacial continuity), hərəkət birliyi (action or theme continuity) ilə şərtlənir [1, s.174]. Məzmunun bu cür strukturlaşması mətnin temporal birliyini təmin edən dil quruluşlarının informasiya strukturunun bizi maraqlandıran tərəfinin aşkarlanması və təsviri üçün əsas yaradır. Məlum olduğu kimi, gündəlik həyatın reallığı dil daşıyıcısı üçün “burada” və “indi” anlayışları ətrafında cərəyan edir.

Kompozisiya və üslub potensialı bunlardır:

- retrospektiv;

-effektivliyin ifadəsi (bir vaxt planının digəri ilə şərtliyi, birliyi, davamlılığı zaman axını);

-əlavə vaxt planının yaradılması;

-zamanın birölçülülüyünün/çoxölçülülüyünün yaradılması;

-estetik reallıq aləmində hadisələrin təkliyinin/çoxluğunun ifadəsi;

-Ekspozisiya funksiyası;

-əlaqə funksiyası;

Keçmiş bitmiş zamandan istifadə edərkən, təyin edilmiş hərəkətin səbəb olduğu vəziyyət açıq və ya dolaylı şəkildə ifadə edilir. Müvəqqəti əlaqələrlə yanaşı səbəb-nəticə əlaqələrini - tamamlanmış fəaliyyət nəticəsində yaranan subyekt və ya obyektin vəziyyətini çatdırır. Keçmiş bitmiş zamanın köməyi ilə dərin əlaqələr qurulur, zaman davamlılıq və fasiləsizliyin vəhdəti kimi görünür. Keçmiş bitmiş zamanın zaman axınının ayrı-ayrı fazalara, hadisələrə, mərhələlərə bölünməsi və ayrı-ayrı mərhələlər, hadisələr vahid zaman axınına bağlanmasıdır. Səbəb-nəticə həm eyni cümlə daxilində, həm də müxtəlif cümlələrdə ifadə oluna bilər. Onların ardıcılığı müxtəlifdir. Çünki bədii zaman üçün zamanın iki istiqamətindən hər hansı birini həyata keçirmək mümkündür. Səmərəlilik “keçmiş zamanın oriyentasiya oxunun sıfır vektoru ilə əlaqəni ifadə etməyin mümkün yollarından biridir.

Keçmiş bitmiş zamanın kompozisiya yükü povestin hərəkətində, eyni vaxtda və ya bir-birini qismən üst-üstə düşən zamanla bir-birini izləyən ardıcıl hərəkətlər silsiləsi yaratmasındadır.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqat zamanı müəyyən nəticələr əldə edilmişdir ki, onları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Bədii və qrammatik zaman müxtəlif temporal formalara malikdir. Zamanın hər iki forması obyektiv, qavrayış və fərdi zamanın xüsusiyyətlərini sintez edir və özünəməxsus şəkildə ifadə edir. Bədii zamanla onu ifadə edən qrammatik vasitələr arasında tək-tək uyğunluq yoxdur. Bədii əsərdə zaman münasibətlərinin bölünməsində iştirak edən vasitələrin inventarları çox zəngindir. Bura müxtəlif səviyyəli vasitələr, dilin obrazlı sistemi, əsərin kompozisiyası və s. daxildir. Bütün bu amillərdən asılı olaraq eyni növ-zaman formaları müxtəlif mənaların ifadəsində iştirak edir.

2) Bədii və qrammatik zaman arasında müəyyən bir iyerarxiya var. Bədii vaxt daha yüksək kateqoriyadır. O, ifadə vasitələrindən biri kimi qrammatik vaxtı qəbul edir. Bədii zamanın yaradılmasında temporal formaların iştirakı onların çoxluğunu müəyyən edir.

3) Qrammatik zamanın bədii zamana tabe olması mətn səviyyəsində bütün temporal sistemin əlaqə xarakterində özünü göstərir. Bədii və qrammatik zaman bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. İstər bədii, istərsə də qrammatik zaman, ilk növbədə, hadisələrin əlaqəsinin qurulması, nizam münasibətlərinin qurulmasıdır. İstər bədii, istərsə də qrammatik zaman həm obyektiv, həm də qavrama zamanın xassələrini dolayı, güzgüsüz formada əks etdirir. Həm bədii, həm də qrammatik zaman çoxölçülüdür.

4) Bədii əsərdə təsvir olunan hadisələrin zaman kontinuumunda mövqeyini müəyyən etmək üçün bir deyil, çox sayda sıralama üsulu lazım ola bilər. Zamanla hərəkətin mövqeyini ifadə edən qrammatik kateqoriyaların üzvlərinin hərtərəfli xarakterizə edilməsi üçün bir neçə koordinat da tələb olunur. Çoxölçülü konseptual məkan-zaman qrammatik zamana uyğundur.

5) Bədii zaman davamlılıq və fasiləsizliyin vəhdətidir. Zamanın qrammatik formaları fərdi hərəkətləri ifadə edərək həm zaman axınının davamlılığını, həm də

zamanın diskretliyini çatdıra bilir. Bədii vaxt geri çevrilir. Qrammatik zaman həm də geri çevrilmə ilə xarakterizə olunur. Bədii və qrammatik zamanın da bir sıra fərqləri var. Onlardan biri bu müvəqqəti formaların strukturuna aiddir. Baxış vaxtı sistemi üçün istinad nöqtəsi indiki zamanın oriyentasiya oxunun sıfır vektorudur. Bədii vaxt üçün belə bir istinad nöqtəsi lazım deyil. Daha doğrusu, bu və ya digər bədii mətnin bütün temporal sistemi keçmişdə hansısa şərti məqama yönəlib. Bədii zaman onların sayını çatdıra bilər.

6) Bədii zaman hadisələrin kəmiyyət miqyasını çatdıra bilər. Zamanın qrammatik formaları və əlaqəli kateqoriyalar hərəkətin kəmiyyət ölçüsünü ifadə etmək üçün neytraldır. Onlar yalnız müddəti ötürməyə qadirdirlər. Hərəkətin kəmiyyət tərəfi dildə zaman münasibətlərini ifadə edən leksik sistemlə çatdırılır.

7) Bədii zamana hərəkətin sıxlığı anlayışı daxildir. Qrammatik zaman hərəkətin sıxlığını ifadə etmək üçün neytraldır və yerdəyişmələr bədii zamanda baş verə bilər. Qrammatik zaman üçün bu, qeyri-mümkündür. Çünki, bu funksiyanı ümumiyyətlə yerinə yetirmir.

8) Bədii zaman üçün müvəqqəti nizamlanma xüsusiyyəti dəyişməz deyil. O, mütləq asimmetriya və keçid münasibətlərinə tabe olmur. Zaman nizamının pozulması, zaman sürüşmələri, bəzi hallarda hadisələrin zamanla iyerarxiyasını müəyyən etməyin mümkünsüzlüyü bədii zaman üçün xarakterikdir. Bədii zamanın ifadə vasitələrinin müxtəlifliyinə görə, “sonralar”dan əvvəlki “və onun çevrilməsi” arasındakı struktur fərqlərinin ifadəsi üçün heç bir vasitə yoxdur.

9) Qrammatik zaman mütləq keçmiş zaman formaları ilə ondan əvvəl və gec münasibətləri bildirən gələcək zaman formaları arasında struktur fərqlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Qrammatik sistem daxilində birbaşa və ya dolayısı ilə onunla əlaqəli bütün digər növ-zaman formalarının yönləndirildiyi bir istinad nöqtəsi var. Bədii zaman sistemi daxilində saydan çoxlu məqamlar ola bilər və asimmetriya və keçid münasibətləri mütləq reallaşmır.

10) Bədii zaman aşağıdakı kimi qəbul edilir:

a) estetik reallığın ideal dünyasının varlıq forması;

b) real, perseptual və fərdi zamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən dünya haqqında biliklərin xüsusi forması;

c) qavrayan subyektin qavrama zamanında aktuallaşan zaman forması.

11) Qrammatik zaman isə aşağıdakı kimi qəbul edilir:

a) dildə zamanın əks olunması forması;

b) real, perseptual və fərdi zamanın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən dünya pozalarının xüsusi forması;

c) bədii vaxtı ifadə edən vasitələrdən biri.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Un. nəşr., 1998 s.46
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s.56.
3. Abdullayev K., Məmmədov A. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012 s.34.
4. Aslanova.Z.N ”Bədii zaman mətnin kateqoriyası kimi(İngilis dili materialı əsasında)” AVTOREFERAT, Bakı – 2010, s. 30
5. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zamanlar sistemi və onun Azərbaycan dilində ifadəsi. Bakı: Elm, 2007, s. 122.
6. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, s.73.
7. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. I cild.Bakı: Avrasiya press, 2005, s.25.
8. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi və kontekst // “Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri”. Bakı: ADU, 1981, s. 36-45.
9. Əlizadə F. Mətnin semantik təhlili haqqında // “Azərbaycan dilində sintaktik kateqoriyalar”. Bakı: ADU, 1987, s. 68-76.
10. Hüseynoğlu G. Seçilmiş əsərləri. I cild.Bakı: Azər nəşr, 1993, s. 340s.
11. Xəlilov Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu // “Azərbaycan EA xəbərləri”. Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. Bakı: 1969, №1, s. 5-7.
12. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.11.
13. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, s.43.
14. Türksevər O.(Musayev).İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət,2007,s.608.

Rus dilində

15. Арнольд И.В. “Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов”. – М.: Флинта: Наука, 2002.295 с.

16. Арутюнова Н.Д. “Язык и мир человека”. – М.: Языки русской культуры, 1999. 235 с.
17. Бахтин М. М. “Вопросы литературы и эстетики”. Москва: 1975 — 244 с.
18. Бахтин М. М. “Эстетика словесного творчества” / Походаев В. С.. — Москва: Искусство, 1986. — С. 445. — 258 с.
19. Борисова, Е. "О содержании понятий 'художественный образ' и 'образность' в литературоведении и лингвистике." Вестник, 2009, — 178 с.
20. Выготский Л.С. “Психология искусства”. – М.: Педагогика, 1987, 321 с
21. Гальперин И.Р. “Текст как объект лингвистического исследования”. – М.: Едиториал УРСС, 2004. 139 с.
22. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1981, стр. 139.
23. Гильманова Н.С. “Психологические аспекты временной организации памяти в жизни личности и в художественном произведении”. // Мир психологии. – Москва-Воронеж, 2001. – №1. 249 с
24. Дымарский, М. Я. “Проблемы текстообразования и художественный текст”. Эдиториал УРСС, 2001, 197 с.
25. Зобов Р.А., Мостепаненко А.М. “О типологии пространственно-временных отношений в сфере искусства” // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л.: Наука, 1974, 11-25 с.
26. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Учеб пособие для студентов пед. Ин-тов по специальности № 2103 “Иностранные языки”. – Л.: Просвещение, 1978. 327 с
27. Левакин, Н. Н. "Художественная рецепция как литературоведческое понятие" Известия Пензенского государственного педагогического университета им. ВГ Белинского 27 (2012). 178 с.
28. Лузина Л.Г. Распределения информации в тексте (когнитивный и прагматический аспекты) М., Институт науч. инф. по общ. наукам. РАН. 1996. 139 с.

29. Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М.: Едиториал УРСС, 2002. 348 с.
30. Солодилова И.А. “Смысл художественного текста. Словесный образ как актуализатор смысла”. Учебное пособие для студентов III курса. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2004. 364 с.
31. Темирбулатова А.Б. “Художественное время и пространство: их значение и функции” // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – 2001, 174 с.
32. Тураева З.Я. “Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка)”: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1979, 221 с.
33. Флоренский П.А. “Иконостас: Избранные труды по искусству”. – СПб.: Мифрил, Русская книга, 1993. 327 с.
34. Челябинского государственного университета, Москва-Воронеж, 2009, 34-37 с
35. Чернова, Светлана Владимировна. "Художественный образ: к определению понятия." Вестник Вятского государственного университета, 2014. 319 с.
36. Чернухина И.Я. “Элементы организации художественного прозаического текста”. – Воронеж: Изд-во Воронежск. Университета, 1984, 139 с.

İngilis dilində

37. Akkuzova, Ainur, et al. "Some features of the meaning “literary text” in the linguistic aspect." *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales* 85 (2018): p.20-31
38. Antonio, G.B. “A theory of the literary text”. Vol. 17. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016: p.47-52
39. Baum, L. F. "The Wonderful Wizard of Oz. 1900." New York: Books of Wonder (1987). p. 103.

40. Brontë, Ch. *Jane Eyre*. Oxford University Press, 2008. p 542
41. David, H. Lawrence. *Lady Chatterley's Lover*, 1928, p 227
42. Givón T. *Beyond Foreground and Background. Coherence and Grounding in Discourse*. Philadelphia 1984 p. 174-188.
43. Graham Greene "The Comedians", 2018, p 292.
44. Graham, Greene. *The Heart of the Matter*. Random House, 2004. p272
45. Grisham, J. *The Street Lawyer: A Novel*. Dell Publishing Company, 2010. p 370
46. Harkness J. *Time Adverbials in English and Reference Time. Essays on Tensing in English*. Ed. by Schopf – vol.1 – Tübingen: Niemeyer, 1989. p. 71-110
47. Hemingway, Ernest. *A Farewell to Arms: The Hemingway Library Edition*. Simon and Schuster, 2012. p144
48. Hornby A.S. *Advanced Learner's Dictionary of Current English* – Oxford: Oxford University Press 1989. 1579 p.
49. Hosseini, Kh. *A Thousand Splendid Suns*. Yale University Press, 2014, p 432
Hosseini Kh. *The Kite Runner*, 2013, p. 400
50. Hosseini, Kh. *And the Mountains Echoed*. A&C Black, 2013, p 404
51. Iris Murdoch, . *The Bell*. Penguin, 2001. p 320
52. Iris, Murdoch. *An Unofficial Rose*, 1987, p.288.
53. Ogneva, E. A. "Literary Text Interpretation." *International Journal of Applied and Fundamental Research* 2 (2015), p.129-137
54. Ruzibaeva, Nigora. "PECULIARITIES OF LITERARY TEXT." *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol 7.11 (2019) p.79-82
55. Snow, Charles Percy. *The Masters*. House of Stratus, 2008. p 322
56. Thompson S.A. "Subordination" and Narrative Event Structure . *Coherence and Grounding in Discourse*. Philadelphia 1984 p. 435-453
57. Thornton, Wilder. "The Eighth Day", 2017, p 512
58. Thornton, Wilder. "The Bridge of San Luis Rey", 2003, p 138

59. Updike, John. *The centaur*. Random House Trade Paperbacks, 1963.p304
60. Vicary T. *The Elephant Man Level 1 Oxford Bookworms Library*. Oxford University Press, 2012, p 51.
61. Vonnegut, Kurt. *Cat's cradle*. Dial Press Trade Paperback, 1998.p 304
62. Wain, John. *A travelling woman: a novel*. St. Martin's Press, 1959.p216
63. Wald B. *Cross-clause Relations and Temporal Sequence in Narrative and Beyond. Coherence and Grounding in Discourse*. Philadelphia 1984 p. 481-542.
64. Warren, Robert Penn. *All the king's men*. Houghton Mifflin Harcourt, 2002.p 642
65. Wilde O. *The picture of dorian gray*. OUP Oxford, 2006, p272
66. William Faulkner,. *Sanctuary*. Vintage, 2011.p 240
67. Yousafzai, M. *I am Malala: The girl who stood up for education and was shot by the Taliban*. Little, Brown, 2013, p.89